

NAMIK KEMAL'İN MİDİLLİ'DE YAZDIĞI MANZUM

VE

MENSUR ESERLER

Fevziye Abdullah

Bu güne kadar hakkında en çok neşriyatta bulunulan edebî şahsiyetler arasında Namık Kemal başta gelir; bununla beraber gerek hayatının seyri, gerek san'at eserleri hususunda müsbet malûmata sahib değiliz. Magosa'dan ne zaman İstanbul'a döndüğü, Midilli'ye nefyi, hangi eserlerini burada yazdığı mes'elesi de karanlık bırakılmıştır; bunun sebebi, ancak matbu' eserlerinin gelişi güzel tedkiki, yaşadığı devre âid mecmua, gazete v.b. vesikalardan, muasırlarının eserlerinden, kendisinin ve yakınlarının hususî mektublarından faydalanılmamasıdır. Onun hayatının ancak bir safhasına inhisar eden bu makalemizin *Namık Kemal'in Midilli'ye nefyi* başlıklı I. kısmında Magosa'dan döndüğü tarihi, İstanbul'da ne gibi faaliyetlerde bulunduğunu, tevkîfini, muhakemesini, Midilli'ye nefyi sebebini ve İstanbul'dan hareket ettiği günü aydınlatır mahiyette bilgi vermeğe çalıştık.

Makalenin II. kısmı, Midilli'de yazdığı manzum eserlere ayrılmakla beraber, bura mutasarrıflığına kadar geçen müddet, mutasarrıflığa ta'yini, azli, aynı vazifeye iadesi tarihlerine dair malûmatı da ihtiva etmektedir. Otuzbeşten fazla manzumesinin Midilli'de hangi şartlar altında, hangi gayelerle ve nasıl bir çalışma neticesinde yazıldığını tesbit etmiş bulunuyoruz; dolayısıyla edebî hususiyetleri, eserlerinin hakikî mâna ve hüviyeti de canlanmaktadır. Bu kısımda neşredilememiş bâzı şiirleri de mevcuttur.

Celâleddin Hârezmşah adlı piyesin ne vakit, nerede yazılmağa başlanıldığı, ikmal tarihi, neşredilememesi sebepleri, *Cezmî* adlı romanın ne zaman tamamlandığı, *Renan Müdafaa-namesi*'nin ne maksadla, hangi tarihte yazılmağa başlanıp bitirildiği, Kemal hayatta iken niçin tab'edilmediği v.b. meçhûllerin cevabını *Midilli'de yazdığı mensur eserler* başlıklı III. kısımda bulabileceksiniz.

I

Namık Kemal'in Midilli'ye nefyi

Abdülâziz'in hal'ini müteâkib 31 Mayıs, 1877'de V. Murad'ın tahta geçmesinden birkaç gün sonra Kemal ve arkadaşları Haziran'ın üçünde afvedilmiştir. Bu ayın yirmisinde İstanbul'a dönen Kemal¹, daha yolda iken, İzmir'de Menekşeli-zâde Emin Efendi'nin evinde misafir bulunduğu sırada Çerkes Hasan vak'asını haber almış², avdetinden üç ay ve Abdülhamid'in 9 Eylül 1876'da tahta cülüsundan bir hafta kadar sonra Rütbe-i sınıf-ı ulâ ile Şûrây-ı devlet âzalığ'ına ta'yin edilmiştir³. Bu vazifesi yanında Tercüme Cemiyeti'nde⁴, Hediye-i asâkir Cemiyeti'nde, Asâkir-i milliye taburları'nın teşkilinde⁵ ve

¹ Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi*, Cumhuriyet gazetesi, nr. 2800, 22 Şubat 1932; *Ceride-i Havadis*, nr. 3100, 18 Cemâziyevvel 1293=6 Haziran 1876; Sabah gazetesi, 18 Cemâziyelevvel 1293=11 Haziran 1876; Mustafa Âsım Bey'e Tuzla merkezinden 2 Haziran 1292 tarihli ve Kostaki imzalı telgraf: «Kemal, Nuri, Hakkı Beyler İstanbul'a müteveccihen hareket etmişlerdir» (Türk Tarih Kurumu'nda telgrafın aslı mevcuttur).

² Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı mazi*, İst., 1332, s. 169 v.d.; 16 Haziran Perşembe gününe rastlayan Çerkes Hasan Vak'ası ve Kemal'in İstanbul'a dönüşü hakkında bk., *Ceride-i Havadis*, nr. 3112, 3100, 3097, 3102, 3111, 27, 13, 9, 15, 25 Cemâziyelevvel 1293=21, 5, 1, 7, 17 Haziran 1876.

³ V. Murad'ın hastalığı dolayısıyla Sultan Abdülhamid'e bi'at olduğu, 11 Şa'ban 1293=1 Eylül 1876'da ilân edilmiştir (*Ceride-i Havadis*, nr. 3178); tahta cülüsü ise 21 Şa'ban 1293=9 Eylül 1876 tarihine rastlar. Kemal'in Şûrây-ı devlet âzalığ'ına ta'yini 18 Eylül tarihinde ilân edilmiştir (Aynı gazete, nr. 3185, 3192, 22 Şa'ban, 1 Ramazan 1293).

⁴ Avrupa'da Şark'a, bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'na dair neşriyatı ta'kid ve tedkik gayesiyle Ziya Paşa'nın reisliğinde kurulan, Kemal'inde âzası bulunduğu bu cemiyete, Mâbeyn-i hümayun'da ilk toplantısını yaptığı gün Ali Suavî'nin de alınması, Abdülhamid nâmına Said Paşa tarafından bildirilmiştir; Kemal ve arkadaşları bunu tasvib etmediklerinden Tercüme Cemiyeti lâğvedilmiş, Ziya Paşa'nın reisliği yirmi dört saat kadar sürmüştür (Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi*, Cumhuriyet, nr. 2800, 2801. 22 ve 25 Şubat 1932). Nâzım Paşa, Ali Suavî'nin bu esnada Mekteb-i sultanî müdürü olduğunu söylemekle yanılmıştır. «Mâbeyn-i hümayun'da Paşa Dairesi'nde ictima eden Tercüme Cemiyeti'nin lâğvı» 1876 Eylül'ündedir (*Ceride-i Havadis*, nr. 3246,5 Zil'ki'de, 1293=22 Eylül 1876). Suavî'nin «Mâbeyn-i hümayun Kitabı-başlığı'na ve şehzâdegân hazeratının muallimliğine» ta'yini bu senenin ikinci teşrin'ine rastlar (Aynı gazete, nr. 3235, 22 Şevval 1293=9 Teşrinisanî); Rütbe-i saniye sınıf-ı mütamayızı ile Sultanî müdürlüğü'ne ta'yini ise daha sonra, Şubat ayı başındadır (Aynı gazete, nr. 3315, 29 Muharrem 1294=13 Şubat 1877).

⁵ Bu cemiyet'in teşekkül ve faaliyeti için günlük gazetelerde tafsilât verilmiştir (*Ceride-i Havadis*, nr. 3277, 3279, 14, 16 Zilhicce 1293=31 Aralık 1876, 3 Ocak 1877).

Kanun-ı esasi'yi tedkik komisyonunda da çalışan⁶ Kemal'in 12 Şubat 1877'de tevkîfi gazetelerde de ilân edilmiştir. Yine gazete havadislerinden, Kemal ile Midhat Paşa İmamı'ndan sonra Kurenâ-yı sâbıkâ'dan Şevket Bey ile, Tophane mülâzim'lerinden Kıbrıslı Süleyman Efendi'nin istintaklarına Divan-ı cünha reisi Reşad Bey'le Müstantık Ziya Bey'in me'mur edildiğini, istintaklarının dikkatle icra olunduğunu, diğerlerinin serbest bırakıldıklarını, Kemal'in istintakının tamamlanmadığını, «Bir müddettenberi Bâb-ı zabtiye'de mevkûfen istintakta olan Şûrây-ı devlet âzası'nda Kemal Bey'in âsaiş-i memleketi ihlâle müsaid bâzı hâlde bulunduğu mertebe-i sübûta varmağla, keyfiyet Mahkeme-i cezaîye'ye havale olunarak kariben muhakemesi icra olunacağı» nı, Hükûmet tarafından Müddeî umumî ta'yin buyurulan «izzetlû Abdullah Hasib Efendi hazır bulunduğu hâlde dünkü gün Divan-ı cinayette birinci defa olmak üzere muhakeme-i lâzimesine başlandığı» nı öğreniyoruz; fakat muhakemesinin cereyanı ve istintakın nelere âid olduğu hakkında izahat verilmemiştir⁷. 13 Temmuz 1877 tarihli Ceride-i havadis'te, «.. Bir müddettenberi Bâb-ı zabtiye'de mevkuf bulunan Kemal Bey'in Salı günü bâ-irade-i seniyye sebili tahliye olunmuştur. Bu zat üç mah Girid ve Sakız adalarından tercih eylediği adada ikamet ile, zâbıtanın taht-ı nazarında bulunmayacaktır; bu müddet zarfında Şûrây-ı devlet âzalığı sıfatını haiz olarak maaşını alizeyleyecek ve Bâb-ı âlî ileride bir münasib hizmette istihdam edecektir. Mûmaileyh Sakız'ı tercih eylemiştir» deniliyor⁸. Bu haberlere dayanarak, 12 Şubat 1877'de tevkîf edilen Kemal'in muhakemesi 10 Temmuz'da neticelendiğine göre beş ay mevkuf kaldığını söyleyebiliriz.

Kemal'in tevkîfi sebebinden günlük gazeteler kapalı surette bah-

Asâkir-i milliye taburlarının teşekkül faaliyeti hakkında Nâzım Paşa'nın verdiği bilgiyi, gazete havadisleri te'yid etmektedir (*Aynı eser*, Cumhuriyet, nr. 2792, 14 Şubat 1932). Asâkir-i milliye Nâzırlığı teveh olunan Ziya Paşa (Ceride-i Havadis, nr. 3227, 14 Zi'lhicce 1293), az sonra Maarif müsteşarlığı'ndan naklen Rütbe-i vezaretle Suriye Valiliği'ne, Vefik Paşa Cemiyet'in reisliğine ta'yin edilmiştir (*Aynı gazete*, nr. 3280, 3320, 17 Zi'lhicce 1293, 5 Safer 1294). Kemal, Asâkir-i milliye Cemiyeti fa'al âzalığından önce, Magosa'dan döndükten bir ay kadar sonra İâne-i harbiye Komisyonu'na yardımcı bulunmuştur; *Vatan* piyesinin temsili hâsılatı olan 6800 kuruş, İâne-i harbiye Komisyonu'na yatırılmıştır (*Aynı gazete*, nr. 3143, 3147, 25 ve 29 Temmuz 1876).

⁶ Nâzım Paşa, *aynı eser*, Cumhuriyet, nr. 2792, 2793, 14 ve 15 Şubat 1932; *Süleyman Paşa Muhakemesi*, Matbaa-i Ebüzziya 1328, s. 6, 59 v.d.; Ahmed Midhat, *Üss-i inkılâb*, c. II, s. 197, 200 v.d.

⁷ Ceride-i Havadis, nr. 3314, 3318, 3334, 3350, 3365. 28 Muharrem, 22 ve 21 Safer, 11 ve 28 Rebiülevvel 1294=12, 16 Şubat, 7 ve 26 Mart, 12 Nisan, 1877.

⁸ Nr. 3445, 2 Receb 1294.

setmekle beraber, bâzı tarihî eserler, hâtıralar ve kendisinin hâdiseyi izah eden mektupları bu hususta bizi aydınlatmaktadır.

Kemal'in nefyini hazırlayan birçok hâdiseler bulunmakla beraber, bunların başta geleni, Asâkir-i milliye taburları teşkilinin hükümeti endişeye düşürmesidir. Mahmud Celâleddin Paşa, «Bâ-husus bu cemiyete devr-i Abdülâziz Hânî'de Mâbeyn kitabeti'nde kesb-i ikbâl ve bir aralık Paris'e firar ile Âlî Paşa aleyhinde neşriyat ile iştigal eden Ziya Bey dahil olup hal'-i Abdülâziz Hanî maslahatında dahi müşaviri bulunduğu cihetle diğerlerinden ziyade Paşa'yı pençe-i mefasidinde zebun etmiş ve Maarif müsteşarlığı'nı tahsil eylemiş idi. İşte bu cemiyetin erkânı Midhat Paşa huzurundaki ekavil-i fâsidelerine ilâveten efkâr-ı umumiyeyi celb ve cezb için bir kuvve-i mâneviye istihsaline dahi başlayıp, hattâ Ziya ve Kemal Bey'ler Sultan Bayezid meydanındaki Misafir-hâne-i askerî'de bir encümen tertib ederek rical-zâdelerden ve sair gençlerden millet-i askerî tahririne kıyam ettiler ve bu encümenin riyasetini Midhat Paşa'ya verdiler. Birkaç gün mürûrunda defter-i askerî'ye kaydedilenler bölük bölük Midhat Paşa'nın konağına gidip alkışlar ettikleri haberi işitilince, Midhat Paşa'nın husemâsı ilkaat-ı gûnâ-gûn ile Padişah'ın zihnini tahdiş eylediklerinden Serasker Redif Paşa zikrolunan encümenin ilgası ile, hamiyeten gönüllü asker yazılmak isteyenlerin Bâb-ı seraskeri'ye müracaatlarını ilâna me'mur olunca, encümen beylerinin defter-i askerî'ye kaydettikleri gençler, *Bâb-ı seraskeri maiyyetinde askerliği kabul etmeyiz; biz millet askeri olacağız* sadâları ile muhalefet ve Midhat Paşa'nın konağına giderek şikâyet eyledikleri sırada, Kemal Bey hal' ve iclâstan kinayeten *Eş-şeyy'ü lâ-yüsennâ illâ fekad yüselles mısra'-ı meşhurunu okuyarak Ziya Bey ile teatî-i kâsat-ı fesada ve Saltanat-ı seniyye aleyhinde mekalâta başladığı casuslar vasıtasıyla saraya aksetmiş ve bunun üzerine Midhat Paşa muahaze ve tevbih olunup, Ziya ve Kemal Bey'lerin bir me'muriyetle İstanbul'dan teb'idi dahi emredilmiş idi» izahatını verir⁹. Nâzım Paşa da hâtırâtında, Kemal'in bir mecliste sarfettiği bir söz dolayısıyla jürnal ve tevkîf olunduğunu kaydeder¹⁰. Ali Ekrem Bolayır, bunlara ilâve olarak jürnali Altuncu Kostaki adındaki Rum'un tertib ettiğini, takdim edenin de Damad Mahmud Paşa olduğunu yazar¹¹. Kemal de, İstanbul'dan ayrıldıktan bir ay sonra Manastırlı Rifat Bey'e gönderdiği 20 Ağustos 1877 tarihli mektubunda, istintakının*

⁹ *Mirât-ı hakikat*, c. I., İstanbul 1326, s. 266 v.d.

¹⁰ *Bir Devrin Tarihi*, Cumhuriyet, 4 Şubat 1932.

¹¹ *Namık Kemal*, İst., Devlet Matbaası, 1930, s. 50. Beytin birinci mısra'ı, *Bâde* olarak tükendi sâki getir müselles'tir; müselles, hurma ve kuru üzümünden çıkarılıp

nasıl cereyan ettiğini, bilhassa bahis mevzuu beyti nerede, ne münasebetle okuduğu hakkında suallerle karşılaştığını anlatır ¹².

Muhakemesi 10 Temmuz 1877'de sona eren Kemal'e Zabtiye nâzırı Hamdî Paşa, Habshâne-i umumî'ye giderek, «Kabahatiniz afvoldu; size 5000 kuruş aylık tahsis edildi. Şûrây-ı devlet âzalığı'nda teraküm eden maaşlarınız verilecek.. Girid ceziresinde ikamet edeceksiniz» demiş, Kemal'in, «Paşa Hazretleri, Girid'de oğlumu okutacak mekteb bulunmaz; Midilli'de ikametime müsaade istihsal olunur ise memnun kalırım» yollu recası üzerine, «Düşünelim!» cevabını vermiş, neticede Girid yerine Midilli'de ikameti kararlaştırmıştır. Kemal'in, «*Rakib ölsün de Mevlâ Cennet-i âlâ'da yer versin* sırrına mazhar olduk; yâni İstanbul'dan def'ol da, maaşını da al, harc-ı rahını da veririz mülkün içinde nereye canın isterse oraya git dediler. Biz de Midilli'yi intihap ettik» ifadesi de, nefyedileceği yer hakkında fikri alındığını, Midilli'yi tercih ettiğini anlatır ¹³.

Kemal'in İstanbul'dan ayrılışı, onu geçirmeğe gidenlerden Nâzım Paşa'nın hâtıralarında canlandırılmıştır: «Kemal Bey'i Mahbushâne-i umumî'den alarak, arkamızdan polis me'murları ile zâbita müdürü olduğu hâlde Bâb-ı âlî önünden geçerek Sirkeci iskelesine gidişimiz hiç aklımdan çıkmaz. Kemal Bey hiç neş'esini kaybetmemişti. Bâb-ı âlî önünden geçerken şöyle bir baktı, gülümsedi. Bâb-ı âlî yokuşundan konuşarak indik. Zâbita müdürü, aramızda, ne konuştuklarımızı anlamak ister gibi idi.

«Nihayet Sirkeci iskelesine geldik; oradan Bâb-ı âlî yokuşu görünüyordu idi. Kemal Bey şöyle bir arkasına dönüp yokuşu süzdü, *haydi, artık binelim* dedi. Kemal Bey, ben, Zâbita müdürü ve bir-iki

nebîz denilen içkinin üç def'a kaynatılması ile meydana gelen içki nev'idir. Kemal'in, *birşey ikileşemez; ancak üçleşmek şartı ile iki olur* mânasına gelen bu beyti okumakla, iki padişah, yâni Abdülâziz ve V. Murad hallolunduğu gibi, üçüncüsü (Abdülhamid) de hallonulur demek istediği ileri sürülmüştür (Süleyman Nazif, *İki Dost*, İstanbul Yeni Matbaa 1925, s. 71 v.d.)

¹² Mektubun tam metni önce Süleyman Nazif (*İki Dost*, s. 72 v.d.), daha sonra İbn-ül Emin M. K. İnal tarafından (*Son Asır Türk Şairleri*, c. V, s. 826) kısmen nesredilmiştir.

¹³ Kemal'in Manastırlı Rifat'e mektubundaki bu ifadesi, Nâzım Paşa'nın verdiği malûmatı te'yid eder. Bu mes'ele, oğlu Ali Ekrem tarafından bilinmemektedir; Nâzım Paşa'nın hâtıratının neşri sırasında Yunus Nadi'ye gönderdiği mektubunda, «Padişah'ın Kemal'i Girid'e göndermek istediği ve sonra kendi istid'ası üzerinde Midilli'ye nefyolunduğu doğru değildir. Belki Abdülhamid, Kemal'i Girid ve Midilli adalarından birini ihtiyarda serbest bırakmış ve o da Midilli'yi ihtiyar etmiştir» sözleri, Kemal'in ifadesini nakzetmektedir (Cumhuriyet, 6 Şubat 1932). Ali Ekrem'in yine bu mektubunda, babasının muhakemesine dair verdiği izahat da, mevcut vesikalara göre yanlıştır.

polis me'muru büyükçe bir sandala bindik. Sandal, Midilli'ye gidecek olan vapura yanaşıp da, vapurun salonundan içeri girince fikrim alt üst oldu; vapurda Kemal Bey'in akraba ve ehlibasından hiç kimse yoktu; kamarada bir İzmir yolcusu vardı, işte o kadar¹⁴...

İşte Kemal, kendisini kimsenin geçirmeğe cesaret gösteremediği bir şekilde, 1877 yılı Temmuz ayının ondokuzuna rastlayan Perşembe günü İstanbul'dan Midilli'ye hareket etmiştir¹⁵.

II

Midilli'de Yazdığı Şiirler

Kemal, Midilli'ye gittikten sonra bir yere ta'yin edilmemiş, 1877 Temmuz'undan itibaren iki buçuk sene gibi uzun bir müddet açığa kalmış, 1879 Aralık'ının sonunda kendisine bura Mutasarrıf'lığı verilmiştir¹⁶. Bu münasebetle hususî mektublarından birinde *burası Cennet'den ayrılmış da âdem olanları istikbal için yeryüzüne inmiş zannolunacak kadar güzel bir yer.. Yalnız bir fenalık var, ahlâkımı bozacak; meğer devlete hiçbir hizmet etmeden maaş almak ne tatlı birşey imiş* der¹⁷.

¹⁴ *Bir Devrin Tarihi*, Cumhuriyet, 4 Şubat 1932.

¹⁵ Ceride-i havadis'te, «... Bir müddetdenberi Bâb-ı zabtiye'de mevkuf bulunan Kemal Bey'in Sali günü bâ irade-i seniyye sebili tahliye olunmuştur. Bu zat üç mâh Girid ve Sakız adalarından tercih eylediği adada ikamet ile Şurây-ı devlet âzâlığı sıfatını hâiz olarak maaşını ahzeyecek ve Bâb-ı âlî ileride bir münasib hizmette istihdam edecektir. Mîr-i mûmâileyh Sakız'ı tercih eylemiştir» deniliyor İkamet yerinin değiştirildiğinden haberdar olmayan gazetede «Mukaddemâ sebili tahliye kılınmış olan saadetlü Kemal Beyefendi hazretleri dün Avusturya posta vapuru ile bir müddet ikamet eylemek üzere Sakız'a azimet eylemiştir. Mîr-i müşarileyhe 15000 harc-ı rah ve 5000 kuruş ihsan-ı seniyye buyurulmuştur» haberine rastlıyoruz (nr. 3445, 3451. 2 ve 9 Receb 1294=13 ve 20 Temmuz 1877). 20 Temmuz tarihli ve cuma gününe âid gazetede bir gün önce hareket ettiği kaydedildiğine göre, Midilli'ye 19 Temmuz, Perşembe günü hareket etmiş demektir.

¹⁶ Midilli sancığı Mutasarrıf'lığı Kemal Beyefendi hazretleri'ne (Ceride-i havadis, nr. 4197, 8 Muharrem 1297=22 Aralık 1879); ta'yini Said Paşa'nın Başvekilliği'nden iki ay kadar sonra, Mahmud Nedim Paşa'nın Dahiliye nâzırlığı zamanındadır. Resmî tercüme-i hâlînde, «Şurây-ı devlet'de bulunduğu hâlde 94 tarihinde taht-ı tevkîf ve muhakemeye alınıp, bilâhare emri muhakemesi Divan-ı âlî'ye âid olduğu hâlde divan-ı mezbûrun henüz «adem-i in'ikadından nâşî ilâ-el'an 5000 kuruş ile Midilli'de ikamet etmekte iken 97 senesi evailinde şehri 7200 kuruş maaş ile uhdesine Midilli mutasarrıf'lığı tevcih olunmuştur» deniliyor (I. Hakkı Uzunçarşılı, *Namık Kemal'in Abdülhamid'e takdim ettiği arızalarla Ebüzziya Tevfik Bey'e yolladığı bâzı mektuplar*, Belle-ten; nr. 42, 1947, s. 237).

¹⁷ Manastırlı Rifat Bey'e 20 Ağustos 1877 tarihli mektubu.

Başka eğlencesi olmadığı için şiir yazmakla vakit geçirdiğini söyleyen Kemal, evvelce bir kısmı yazılmış şiirlerini tamamlamaya çalışmış, nazireler, şarkılar, Türk-Rus harbi dolayısıyla bilhassa vatanî şiirler yazmıştır. Midilli'ye gittikten iki ay kadar sonra yazdığı bir mektubunda, *başka eğlence yok, şiir ile uğraşıyorum, fakat çocuklukta söylediğim bir beyit var idi ki şudur:*

Sıdk-u sebât meslekimizdir ki eylemez
Bin tîge karşı gelse tehâlûf zehâbımız

Tazammun ve ilâve ile bir gazel hâline koymak istiyorum da, ne söylesem o mânânın dâhilinde buluyorum diyor. Tamamlamağa muvafak olduğu bu gazeli, şiir mecmualarında da mevcuttur¹⁸:

Yok iştikâ-yı cevri Felek'ten nisâbımız
Serlevhasında hamd ile başlar kitâbımız

*

Bizden kelâmı tünd iştir tünd söyleyen
Düşmez suâl-i hasma mugâyir cevâbımız

*

İcâb-ı hâle vâkıf olan ehl-i dikkatiz
Yok kimseden zamânede hiç ictinâbımız

*

Sıdk-u sebât meslekimizdir ki eylemez
Bin tîge karşı gelse tehâlûf zehâbımız

*

Açmış birer dehân-ı safâ her habâbta
İkbâl-i dehre handeler eyler şarâbımız

*

Şâh-ı gedâ nihâdız olur taht-gâh-ı feyz
Ma'mûre-i mahabbete kalb-i harâbımız

*

Hükm-i kazâya etmez iken arz-ı inkıyâd
Mahkûm-ı hançer-i sitemindir rikâbımız

*

Çerh eylesin cefâsını isterse bi-idâd
Rûz-î cezâda yok mü bizim bir hisâbımız

*

Nâmık celâl-ü câhı tenezzülle istemez
Baş eğmez âsmâna uluvv-i cenâbımız

¹⁸ Veys Paşa'ya 8 Eylül 1877 (29 Şa'ban 1294) tarihli mektubu (Zeynel'âbidin Reşid, *Edebiyat Kumkuması*, Halep Vilâyeti Matbaası, 1326, s. 36; S. Nüzhet Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 221 v.d.).

Kemal'in, Yenişehirli Avnî Bey'in gazeline nazire olan ve,

Tarîk-ı hakta cân-ü tenden olma yâd lâzımsa
Benî hâzır bulursun herçi bād-âbâd lâzımsa

matla'lı gazeli de Midilli'ye gittikten az sonra yazılmıştır. Hersekli Ârif Hikmet, Ziya Paşa, Hâmid, Recaî-zâde Ekrem tarafından yazılan nazirelerden en çok sonuncununkini beğenmiş, böylece aynı kafiye de Recaî-zâde Ekrem'e nazire olmak üzere *gazel azmanı kaside cücesi* ta'bir ettiği,

Sanâ senden gelir bir işde ancak dâd lâzımsa
Ümîdin kes zaferden gâyrden imdâd lâzımsa

matla'lı gazelin yazmağa 9 Eylül 1877'de başlamış bulunuyordu¹⁹.

Kemal'in hususî mektupları tedkik edilince herhangi bir eserine başladıktan sonra onun üzerinde devamlı surette çalışmadığı anlaşılıyor. Abdülhak Hâmid'e hitabeden 29 Mart 1878 tarihli mektubunda, *al sana Magosa'da başlanılmış, burada ikmal olunmuş bir gazel, amma eski yolda* diye, bahsettiği şiiri de kaydedilmiştir²⁰:

¹⁹ Zeynel'âbidin Reşid'e 29 Şa'ban 1294 tarihli mektubu (*Edebiyat Kumkaması* s. 29 v.d.); Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi*, Cumhuriyet, 25 Şubat 1932; bu gazelin neşri ve nazireleri hakkında bk., Fevziye Abdullah, *Hususî mektuplarına göre Namık Kemal-Abdülhak Hâmid*, Ankara, Güneş Matbaası 1949, İndeks. Hâmid'e bu gazelden bahsettiği mektubun tarihinin son rakamı 6'dan ziyade 4'e benzediğinden 24 Safer 94 olarak kaydedilmişse de, mektubda geçen diğer hâdiseler sonradan dikkatimizi çektiğinden 1296 olması doğrudur; tarihin doğrusu 24 Safer 1296 (17 Şubat 1879) dır (s. 40-58).

²⁰ Mektubun aslı kendi el yazısıyla neşredilmiştir (Şehbal mecmuası, nr. 24, 1 Ağustos 1324). Şiir mecmualarında kayıtlı olan gazel, mektubdakinden beş beyit fazladır:

Âdemē insâfı yoktur âlem-î pür-mihnetin
Mâtemî derpey gelir iydiyle dilşâd-ette de
*
Bârgâh-î adli vîrân-eyleyenler âdemin
Bâşınâ zindân-eder dünyâyı âbâd-ette de
*
Şeytanetten dūr-olan hak-gûye sad-efsûs kim
Her sözü merdūd-olur Allâh'a isnâd-ette de
*
Âlem-î meyden müferrih bir cihân-olmaz bana
Ger kazâ bir lâhzadâ bin âlem icâd-ette de
*
Himmet-î rehberden istîgnâ eden fikr-î hakîm
Bēzmgâh-î Kurb'e varmaz tayy-i eb'âd-ette de

beyitlerinin sonradan ilâve edildiği anlaşılıyor; sırasıyla iki, beş-yedinci beyitleri teşkil etmektedir (Krş., Sadeddin Nüzhet, *aynı eser*, s. 95; Rıza Nur, *Namık Kemal, Türk Bilig Revüsü*, nr. 6, 1936, s. 1135).

Yâdeder candan o zâlim âşikî yâd_etse de
Mevt_ile eyler gam-î dünyâdan âzad_etse de

*

Bâr-gâh-î Kurb'a nâ-mahrem kalan bîgânenin
Kâil olmam kavline²¹ Cebrî'lî'î işhâd_etse de

*

Seng-bâr-i cev_r_olan tahrîb-i kalb-î âleme
Haşrolur Haccâc_îlê bin Kâbe bünyâd_etse de

*

Hasbet'enlillâh_olur zannetme şeyhin himmeti
Kasdı istihlâftır İblîs'i irşâd_etse de

*

Pâyine²² yüz sürmeden dür_edemez üftâdeni
Devr-i gerdûn sâye-yî hurşiddên yâd_etse de

*

Merdim ayrılmam yolumdan bîşe-zâr-î himmetin
Her bün-î nahlinde ger bir şîr feryâd_etse de

*

Ben esîr-î aşkıyım Sultân-ı hürriyet Kemal
Âlemî yekser alâikten ser_âzâd_etse de

Kemal, hususî mektublarında yeni yazdığı şiirlerden bahsettiği gibi, onların bâzı kısımlarını, bâzan tam metinlerini de nakleder; Menemenli Rifat Bey'e de bir şarkısını göndermiş olmalı ki, muhatabı bu şarkının anlayamadığı bir-iki mısra'nın mânasını sormuştur. Kemal, 18 Temmuz 1878 tarihli cevabında bu münasebetle izahat veriyor: «Şarkı'nın, *Zahmete değmez dil-i bî-çâreme* mısra'nın mânasını niçin anlayamamışsın, orasını da ben anlayamadım. Bu muhakkak görünür ki *Sunma elin sine-î sad pâreme* denildiği hâlde, arkadan *Mevt ile gel girme benim âreme* mısra'ı gelince ma'sûkun sine-i sad pâreye sokulacak eli gönlümdeki hiss-i surûdu kuvvetlendirerek, ömrün biraz te-zâyüdünü mücib oluyor gibi tasavvur olunur. O mütâlâyaya göre ise hayatından ümid kesilmiş bir hastanın ömrü ne kadar temadî ederse, arası da o kadar uzayacağından, kıt'anın hulâsası: Hastalığıma çâre bulunması muhaldir, elini göğsüme sokup da ölümle arama hâil olma; ömrümü birkaç dakika uzatmak, vücudümün çekeceği zahmete değmez, demek oluyor. Bunda anlaşılmayacak birşey yoktur sanırım. Şiir yolu araba yolu kadar geniş olmadığından, yukarıda yazdığım vezniyle, kafiyesi ile aynen beyan etmek kaabil olmamış da o surette yazıl-

²¹ Krş. S. Nüzhet, *aynı eser*, s. 95 : hakkına.

²² Krş., S. Nüzhet, *aynı eser*, s. 95 : râhınâ.

miş. Zannıma göre o mısra'ın mânasını anlamayan sen olmayacaksın; sahib-i şübhe başkası ise bu izahatı beyan edebilirsin²³».

Kemal'in yukarıda zikredilen iki mısra'ını kaydettiği bu şarkısı neşrolunmamıştır:

Sunma elin sine-i sad pâreme
Mevt_ile gel girme benim âreme
Zahmete değmez dil-i bî-çâreme
Çâre bulunmaz bilirim yâreme

*

Bü kuru cismin nesi benzer sağa
Her tarafı döndü çürük yaprağa
Âşk dahî can veremez toprağa
Çâre bulunmaz bilirim yâreme

*

İşte ölüm geldi göründü bana
Etmis_etıbbâya beğim ilticâ
Olmadı vaslın bile hattâ devâ
Çâre bulunmaz bilirim yâreme

*

Anlatamam hâlimi sultânıma
Hançer-i mevt_etti eser cânıma
Merhamet_et gel yalnız yânıma
Çâre bulunmaz bilirim yâreme

*

Gönlüme dikmē o hazin gözleri
İster_isen sapladığın hançeri
Koynuma gel tâ ciğerimdir yeri
Çâre bulunmaz bilirim yâreme²⁴.

Rifat Bey'e gönderdiği mektublarında bir şarkı yazdığından bahsedilen Kemal, onun ısrarlarına rağmen bunu yazıp göndermemiştir; 24 Ağustos 1878 tarihli mektubunda, *haydi artık insaf ettim, birinci bendini yazayım* diyor²⁵. Aynı şahsa bir hafta sonra yazdığı mektubunda, «Biz Haydar Bey'den *Chansonnette* değil, *şarkı* istemiştik; her ne ise *Chansonnette* olsun, zararı yok.. Fakat onun tiyatrodâ okunmasında ne

²³ Menemen'li Rifat'a 18 Receb 1295 tarihli, kendi el yazısı ile mektubu (Türk Tarih Kurumu, nr. 263).

²⁴ Bu şiiri Es'ad Çınar'da mevcut olan Bahâ Bey'e aid evraktan kopya edilen defterden istinsah ettik (s. 50, 70 b., mükerrerdir). Kemal'in neşredilen şiirleri arasında yoktur; mektubundaki ifade ona aid olduğunda şübhe bırakmamaktadır.

²⁵ 25 Şa'ban 1295 tarihli bu mektub da Kemal'in kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasındadır (nr. 16).

zaruret vardı ki, ağalar bizim mısra'ı bozuyorlar da şiirin içine yorlar. Vakti gelince, çuvalın ağzını bırakıp da dibini delen kim olduğunu ben hepsinden ayrı ayrı sorarım. Bir de Haydar Bey'e haber gönder; Şarkı'nın notasını isterim» diye bahsettiği de aynı şarkı olsa gerektir²⁶. Şarkının tam metnini Hâmid'e gönderdiği 19 Mart 1879 tarihli mektubunda *âşkane şiir söylemek arzu olunur ise anı da gazel veya kaside katarına karıştırmayıp da*, kendisinin bu şarkısı yolunda söylene daha güzel olacağına misal vermek maksadı ile kaydetmiştir²⁷. Şarkı'nın neşri esnasında bâzı mısralarının değiştirilmesi Kemal'e çok hiddetlendirmiştir; bu hiddetini «*şiirlerimi veled-i kalb iken kulağv kuyruğu kesilmiş kedi yavrusuna benzettiler*» diyerek izhar ettikten sonra Şarkı'nın tam metnini yazar ve kıtaların beşinci mısra'larının *ey dilber-i cansitan aman gel*, şekline konulduğuna işaretle, böyle bir mısra'ın şiirin güzelliğine hâlel getirdiğini izah eder²⁸. Muallim Nâci'nin bestesinin güzelliğinden²⁹, Ahmed Râsim'in şöhretinden bahsettiği³⁰ bu Şarkı'nın tam metni gerek Hâmid'e, gerek Ebüzziya Tevfik'e gönderdiği mektubunda birbirinin aynıdır³¹:

Sâkî, yetişir uyan aman gel
Elvermedi mi figan aman gel
Âh ile tükendi can aman gel
Feryadına gel inan aman gel³²

Öldürdü benî zaman aman gel
Bir bâde getir aman aman gel

²⁶ 2 Ramazan 1295 tarihli ve kendi el yazısı ile mektubu (Türk Tarih Kurumu, nr. 390).

²⁷ F. Abdullah, *aynı eser*, s. 48.

²⁸ Ebüzziya Tevfik'e tarihsiz mektubu (Mecmua-i Ebüzziya, Gurre-i Cemâziyelevvelî 1298, nr. 16). Kendine haber verilmeden, bir mısra'ı tahrif edilerek basıldığını zikrettiği, her hâlde muhabere ettiği Mustafa Reşid'in çıkardığı Şark Mecmuası neşridir (Nr. 3, 1297).

²⁹ *Söyle Böyle*, İstanbul, 1302, s. 47.

³⁰ Şarkılar yazan, besteleri de bulunan Ahmed Râsim, rakı içmeğe ilk defa nasıba başladığını hikâye ederken, o sırada okuduğu şarkılar arasında Kemal'in bu *nev-edâ: Uşşak şarkısını da geçtiğini* söylemekle hangi makamda bestelendiğini aydınlatmış oluyor (*Fuhs-i atik*, İkdâm Matbaası, 1340, c. I, s. 101). Recaî-zâde Ekrem'in III. *Zemzeme* mukaddimesinde bizde bedîf heyecan uyandıran şiirlere örnek olarak ikinci kıt'ası alınmıştır; beşinci mısra' eksiktir (İstanbul, 1301, s. 5).

³¹ S. Nüzhet neşrinde (nr. 21, s. 35), bu şarkı, «Şâirin divanlarda kayıtlı olmayan ve muahhar devirlerde yazıldığı anlaşılan şiirleri» arasında gösterilir; mektublardakine göre 2. ve 3. kıt'aların yer değiştirmesi icabeder.

³² S. Nüzhet neşrinde bu mısra' yoktur.

Doldur kadehe şarâb-ı nâbı
 Mezceyle şafakla mâhtâbı
 Bilmem ki cihan bitip dururken
 Bitmez³³ mi cihânın ıztırabı

Öldürdü benî zaman aman gel
 Bir bâde getir aman aman gel

*

Câmında şarâb mâli olsun
 Amma ki şarâbın âli olsun
 Çeşmindeki neş'eden süzölsün
 Gül ruhlerinin misâli olsun

Öldürdü benî zaman aman gel
 Bir bâde getir aman aman gel

Kemal'in Midilli'de yazdığı şiirlerin mühim bir kısmı Türk-Rus harbi'nden mülhemdir. Pilevne'de kazanılacak zaferi neş'eyle beklediği günlerde, bir dostundan resminin gönderilmesini reca ettiği Gazi Osman Paşa hakkında,

Pilevne'deyiz, askeriz, şanlıyız,
 Çatalyürekliyiz, çifte canlıyız
 Demir vücutlüyüz, ateş kanlıyız
 Hem Osman Paşa'lı, hem Osmanlı'yız

Bkıt'asını yazdı; kendisi buna Pilevne Şarkısı adını veriyor; fakat Pilevne'nin düşmesi üzerine bu şiirini tamamlayamamıştır. Şiirin diğer kıt'alarını isteyenlere, *işittiğin bendden ibarettir; gönülde şevk yok ki ikmal edeyim* der³⁴.

Nâmiye eşcâre çemenden gelir
 Âdeme her feyz vatandan gelir

Beytini de ordularımızın bozguna uğradığı sırada söylemiştir³⁵.

³³ Krş. S. Nüzhet, yetmez mi.

³⁴ Menemenli Rifat Bey'e kendi el yazısıyla 6 Ekim 1877; 2 Haziran 1878, Abdülhak Hâmid'e 17 Şubat 1879 tarihli mektubu (Türk Tarih Kurumu, nr. 138, 124, 78), Sadeddin Nüzhet neşrinde de mevcuttur (s. 282); mektuptaki metne göre iki ve üçüncü mısra'ların yer değiştirmesi icabeder.

³⁵ Menemenli Rifat Bey'e kendi el yazısı ile, 17 Ağustos 1878 tarihli mektubunda (Türk Tarih Kurumu, nr. 21), bu beyti kaydederek, «Ne ile meşgûl olduğumu soranlara de ki, odamın bir köşesinde oturuyorum, beytinin câmi' olduğu hakikati takdir ile meşgûl oluyorum. Bakalım, Ramazan gelsin de o zaman görürsün» diyor. Beytin tamamı neşredilmemiş. Süleyman Nazif tarafından ve *feyz* kelimesi *kaygı* şeklinde okunarak (*Nâmiye Kemâl*, İkdâm Matbaası, 1922, s. 21), daha sonra yine nereden alındığı kaydedilme-

Recaî-zade Ekrem'e yolladığı 14 Ocak 1879 tarihli mektubunda ki «Hâmid şiiri başka yola dökmüş diyorsun; bir nümûnecik göndermek yok mudur? Benim vatandan sonra ma'sûkam edebiyat olduğunu bilmez misin? Söylediği şiir ne yoldadır? Belki biz de peyrev oluruz; hem muhakkak olurum. İtiraf-ı acz için mes'ûliyet olmaz ya!.. Ben nesre oldukça hizmet edebildim; fakat şiiri istediğim yola getirmekten âcizim. Eğer o muvaffakiyet mümkün ise senin ile Hâmid'den beklerim. Şimdilik pek az söylüyorum; şuhedây-ı hürriyetten ma'dudum. Elim kalem tutmak istemiyor. Yirmi senedenberi mahkûmum olan Arab yavrusu, bir kudurmuş siyah köpek gibi görünüyor; elimi ısırarak zannediyorum. Bununla beraber benim elimden düşen kalemi, bir gülle ile şehid olmuş bir bayrakdâr alemi gibi kaldırmak isterseniz itba'a hazırım» satırları Hâmid ve Recaî-zâde Ekrem'den yeni tarz şiirler beklediğini anlatıyor³⁶. Bundan iki ay kadar sonra Abdülhak Hâmid'e gönderdiği 19 Mart 1879 tarihli mektubunda da aynı fikirleri müdafaa eder: «Daha ciddî bir lâkırdı söyleyeyim. Ordularımızın inhizamı zamanındanberi vücudüm mezar, ruhum meyyit hâline girdi. Söylediğim lâkırdılar münkirîne verilen cevaplar kadar zarurîdir. O esnada söylediğim *Âdeme her feyz vatandan gelir* şiirim ne büyük hakikattir. O zamana kadar her neye çalışırsam şevk ile çalışırdım; şimdi vazife saikası ile çalışıyorum. Kemal'in elinden hemen düşmek derecesinde bulunan kalemi, vatan yolunda şehid olmuş bir alemdarın başı ucuna dikilecek bayrak gibi hâk-i sefaletten ref'edecek iki kardeşim var ki Ekrem ile sensin». Aynı mektubunda kendisinin *Lâzımsa* redifli gazeline Hâmid tarafından yazılan nazireyi hikemî olduğu için muahaze ile, «Vatanperverâne söylemek matlûb ise, *Lâzımsa* gazeline nazire söylemekten, şu ufacık *Müseddes*'e nazire söylemek daha hayırlı olmaz mı?» der ve meşhur *Murabba*'nın tam metnini verir³⁷.

Kemal bu şiirini 23 Haziran 1878'de ikmâl etmiş bulunuyordu; Menemenli Rifat Bey'e mektubunda, «..Ben de bir şarkı söyledim amma, revîşi biraz alafrangadır. Hikmet'e aynını gönderiniz. Başkalarına neşrinde beis yok ise de, faide de yok; yine ister iseniz neşredebilirsiniz. Şarkı şudur³⁸:

yerek İbrahim Alâeddin'in eserinde ikinci mısra'ı basılmıştır (*Süleyman Nazif, Semih Lûtfi Basımevi, 1933, s. 188*).

³⁶ Mektub bir başkasının el yazısı ile, tarihsizdir (Türk Tarih Kurumu, nr. 663). Tarihini, muhteviyatına dayanarak tesbit ettik.

³⁷ Bir başkasının el yazısı ile mektubu (Türk Tarih Kurumu, nr. 78).

³⁸ Mektub, kendi el yazısı iledir (Türk Tarih Kurumu, nr. 328). Gayret mecmur-

Sıdk ilē terkedelim her emelī, her hevesi
Kıralım hâil_ısē azmimize ten kafesi
İnledikçē eleminden vatanın her nefesi
Gelin_ımdâda diyor bak budur Allāh sesi

*

Bize gayret yakışır, merhamet Allah'ındır
Hükm-i âtı ne fakîrin, ne şehensâhındır
Dinle feryâdını kim terceme-î âhındır
İnledikçē ne diyor bak vatanın her nefesi

*

Mahveder kendini bülbül bile hürriyet_ için
Çekilir mî bu belâ âlem-i pür-mihnet_ için
Din_ için, devlet_ için, sevdiğimiz³⁹ millet_ için
Azme hâil mi olurmuş bu kırık⁴⁰ ten kafesi

*

Memleket bitti yinē bitmedi hâlâ sen, ben
Bize bû hâl_ ile bizden büyük olmaz düşman
Dest-i âdâdayız Allāh_ için ey ehl-i vatan
Yetişir terkedelim biz de⁴¹ hevâ vü hevesi

Türk-Rus harbi bozgunundan sonra Kemal, hikemî veya aşk, tâbiat mevzuunda eserler yazılmasının tamamıyla aleyhindedir; Hâmid'in *Sahra*'sını da bu sebebden beğenmez. 19 Şubat 1879 tarihli mektubunda, nazım şekli bakımından yeni olan *Sahra*'ya, «Nazire yazmak veya ta'bir-i sahihi ile peyrevlik etmek fikrindeyim. Nağme'lerine bedel *Nevha*'m var» dedikten sonra *Vâveylâ* adlı şiirinin iki kit'asını da yazıyor ve «İnsana bir fikir istilâ ederse, başka bir mütâlâaya meydan bırakmıyor; tabî bizim peyrevlik de vatan yolunda oldu. Zihnimde başka birşey yok.. Ne düşünsem gözümün önüne kanlı kefeni ile vatan çıkıyor⁴²» gibi mütâlâaları, bu yıllarda yalnız kendisinin değil, başkalarının da vatanî şiirler yazmasına tarafdarlığının ifadesidir. Recai-zade Ekrem'in, tenkidî düşüncelerini bildirmesi için gönderdiği

aslında neşredilmiştir (Yıl 1, nr. 2, 10 Kânunısânî 1301). S. Nüzhet ve Rıza Nur neşri birbirinden farksızdır (S. 49; R. N., s. 1186).

³⁹ Krş., S. Nüzhet: can çekişen.

⁴⁰ Krş., S. Nüzhet: çürük.

⁴¹ Krş., S. Nüzhet: gayri.

⁴² Kemal'in, bir başkasının el yazısı ile olan ve 26 Safer 1296 (19 Şubat 1879) tarihli bu mektubu Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nr. 78). İlk defa, *Hususî mektuplarına göre Namık Kemal-Abdülhak Hâmid* adlı eserimizde neşredilmiştir; bu neşirde mektubun tarihi (26 Safer 94=12 Mart 1877), makalemizin 19. notunda izah ettiğimiz sebebdendir dolayısıdır. *Vâveylâ*'nın mektublardaki metni, muhtelif neşirleri hakkında adı geçen eserin indeksine bakınız.

Bahar başlıklı manzumesini de, düşünceleri bu zaviye dışına çıkamadığında muahaze eder.

30 Mart 1879 tarihli mektubunda Kemal, *Bahar* adlı şiirin bilhassa ikinci *Lâhn*'i üzerinde durur: «II. Lâhn bundan on sene evvel senin için belki cümlesine müreccah görünürdü; fakat şimdi pek Nedimâne görünür de surc-i lisan kabilinden addolunur sanırım. Ben *Son Pişmanlık*'ta bir kârâneyi ta'rif etmiş iken şehvette *Kaldırınca sabâ o pîrehenin* derecesine gitmemiştim. Daha *Sahra*'ya muahaze yazmadım; fakat yazarsam ta'rif-i medeniyete dair olan sözlerini de bundan ziyade şiddetle muahazeye mecburum. Afvedersin ama (Midhat değil), fakat Paul de Cock yolunda söz söylemeğe tenezzül ediyorsunuz. Dünyanın her hâlinde ve hususiyle vatanın bir devr-i melâlinde sizden öyle şeyler umulmaz. Dinimizde mâtem yoktur; fakat herzevegillîği bu dereceye götürmek de câiz değildir. Ben, dünyayı herzevegillikten men' etmek istiyorum. Canımız isterse Nedim'e ve hattâ Sururî'ye nazire söyleyebiliriz; fakat vatanın bu hâlinde gevezelik için mahsus şiir yolu açmak veyahut o yolda şiirleri tervic etmek, sevdiği oğlanı visalinden istifade için 'Aşr-i Muharrem'de ifây-ı matem için Kerbelâ'ya götürülen ma'hud Acem'i bir nev'i taklid kabilinden olur. Bin tecrübe ile bilirsin ki benim o hususta ahlâkım biraz şediddir. *Bahar*'ı kaç *Lâhn* yapacaksan neticesinde maksadın vatan olduğunu ta'rif eder yollu birşey yaz. Yoksa nazarımda o eserin cidden *Harâbat* gibi ve belki andan ziyade âsar-i muzirreden ma'dud olur».

Bahar başlıklı manzumenin Kemal, *IV. Lahn*'ini ifadece beğenmiştir; bunda tabîf olmayan, tercüme veya *adaptation* tesiri bırakan ifade seziyor; *kıt'ayı, şöyle ifade ederdim* diyerek yeniden yazıyor:

Bak şu mahlûka bak havâda gezer
Ne güzel bir çiçekte can bulmuş
Uçacak bir geniş mekân bulmuş
Gök yüzünde ziyâ içinde yüzer
İşitilmez kanat da ursa sesi
Budur ammâ havâ-yi tab'a sebep
Arzeder her nümâyişinde tareb
Ne arar dâima çemende aceb
Çiçek açmış ağaçlara doluyor
Çiçeğin canevinde yer buluyor⁴³

⁴³ Kemal'in neşredilmemiş bulunan bu mektubu, başkasının el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndadır (nr. 76); baş kısmı istinsah edilmemiştir ve üzerinde *hususî yerleri tayyedilmiştir* kaydı vardır. *Bahar* adlı manzume, *I. Zemzeme*'dedir (s. 22 v.d.) ve altında 3 Nisan 1295 tarihi mevcuttur. Mektubda bahsedilen *II. Lâhn*'in yerini R. Ekrem, *Zemzeme* tab'ında değiştirmiş, şiirin son kısmına almıştır ki *VIII. Lâhn*'dir; işaret edi-

Etrafındakileri vatanî mevzu'lar dışında yazdıkları şiirlerden dolayı muahaze eden Kemal'in bu yıllara âid eserlerini başka mevzu'lara hasretmemesi kadar tabii birşey olamaz. Türk-Rus harbi münasebetiyle Midilli'ye de gelen muhacirlerle yakından alâkadar olan şâirimiz, bunlardan bâzılarını himaye de etmiştir. Bir mektubunda, «Bizde bulunan muhacir Hüseyin'cik İstanbul'a gitti. Burada Ekrem'in ahbabı idi; mektebe gider idi, bâzı dersler okurdu. Bu mektubumu size getirecektir; kendisini orada askerî rüşdiyelerden birine yerleştirmek için himmet iktiza eder» dediğine bakılırsa⁴⁴, muhacir çocukların yetiştirilmesine de çalışmıştır. Kemal, başka mektublarında da muhacir çocuklarından bahseder: «Bundan iki ay evvel bir muhacir hikâyesi var idi ki işin tuhafı o idi. Birgün Melik'i mektub vermek için postaya göndermiştim. Yanında onbir-oniki yaşında bir çocuk getirdi; gerek Melik, gerek İsak pek zekî birşey olduğunu söylediler. Yanıma çağırdım. Baktım ki büyümüş de küçülmüş bir adam gibi davranıyor. Hâlini ve buralarda gezdiğinin aslını sordum. «Edirne köylülerindenim. Moskof geldiği vakit köyümüzden gece gittik. Babamı, anamı, balamı, halamı, amucamı, dört kardeşimi birden kaybettim. Sürüne sürüne İstanbul'a geldim. Muhacir Komisyonu'ndan sordum; anlar adalara gitti dediler. Araya araya Kıbrıs'a kadar gittim, hiçbirini bulamadım» dedi. Fena hâlde acıdım. İstanbul'da Kâzım Bey'e mektub yazıp, çocuğun akrabasını aratmağı kurdum. Kendisine de söyledim; büyük büyük teşekkürler etti. Zekâvetine baktım; bir mektebe koydurmak için her türlü fedakârlığı da göze aldım. Çocuk ertesi günü geldi. Hemşehrîlerinden birini bulduğunu ve akrabasının Anadolu'da bulunduğundan haber aldığını söyledi. Kayık parası verdim. Akrabasını gördükten sonra İstanbul'da bir mektebe gitmek için yine buraya geleceğini ve merhametimize filânımıza iltica ettiğini söyledi, gitti. Ertesi günü Midilli zâbitasından haber alırsın ki piç yankesici imiş.. Kıbrıs'a nefyolunmuş, oradan da kaçmış..». Muhacirlere gösterdiği şefkat yüzünden böyle bir hâdise ile de karşılaşan Kemal, kızına gönderdiği mektubunda himaye ettiği muhacir çocuğundan, «Mini mini muhacirimmin validesi var; pederi yok.. Bî-çâreyi birkaç evlâdı ile şehid etmişler. Mini mini muhacirimi mektebe gönderiyorum. Okuması zararsız» diye bahseder⁴⁵. *Bir Muhacir Kızının İstimdadı* baş-

len mısra'ı *ne kadar hâil olsa pîrehene* tarzında tashih etmekle beraber, son kit'ada, maksadın vatan olduğunu anlatan bir ifade kullanmamıştır.

⁴⁴ Menemenli Rifat Bey'e, kendi el yazısı ile 1 Kasım 1877 tarihli mektubu (Türk Tarih Kurumu, nr. 603).

⁴⁵ Kızı Feride Hanım'a kendi el yazısı ile 2 Haziran 1878 tarihli mektubu (Türk Tarih Kurumu, nr. 512).

lıklık manzumesinde, Kemal'in Rumeli'den gelen muhacirlere karşı duyduğu alâka ve şefkatin izlerini buluruz :

İşte şu mazlûmun teni
Bak lekelenmiş dâmeni
İnsan mı sandın düşmeni
Allâh için öldür beni
Allâh hıfzetsin seni

kıt'asıyla başlayan *Bir Muhacir Kızının İstimdadı*'nı Kemal her hâlde 1879 yılı başında yazmış bulunuyordu. Bu hükmü, 27 Ocak 1879 tarihli mektubundaki, «Bizim şarkıya dâir bâzı şeyler istizah ediyorsun;

Allâh için öldür beni
Allâh hıfzetsin seni

nakaratı ile birinci terkiib beytinde rabıta-i mâneviye bulamamışsın. Dikkat etse idin pek kolay bulurdun. O şarkının üzerinde *Rumeli muhacirlerinden birinin ma'sûkuna hitabıdır* sözü var idi. Tiyatro görmüşsündür; yazılmış tiyatro elbette okumuşsundur. Hitablar o yolda merbut olur ki hitaba benzesin. Nakaratın ikinci mısra'ında nokta-i celâl'in *hâ'sı* ile, *hıfz*'ın *hâ'sı* beyninde tenafür hâsıl olamaz. Meselâ düşündüğün gibi *Hıfzetsin Allah'ım seni* denilse, hanımefendice söylenmiş olur. O şiire kuvvet verecek bir tarafı ma'sûmâne, bir tarafı mazlûmâne bir te'sir gösteren nokta-i celâl'deki imâledir» cümlelerine dayanarak veriyoruz. Kemal'in bu cümleleri onun pek yerinde bir imâlesini izah ettiği gibi, bu şiirin muhtelif neşirlerinde bulunmayan bir hitabın mevcudiyetini de anlatıyor⁴⁶. Yine aynı mektubda,

Artık çalışma çâreme
Düşmenle gel gir âreme
Bir kurşun at da yâreme
Allâh için öldür beni
Allâh hıfzetsin seni

kıt'asındaki kafiye dolayısıyla, *Âreme, yâreme, çâreme* kafiyelerine de ufak bir itirazın var. İtirazında iki hatâ görünür: Evvelâ böyle kelimelerde Türkçe, Farsî'ye kafiye olmasın demek istiyorsun. Ben, şarkımı Türkçe vezninde, yâni parmak hesabında söylemiş olsa idim, bu

⁴⁶ Krg., S. Nüzhet, s. 39; Rıza Nur, s. 1161. Önce Şark mecmuasında basılmıştır (Nr. 5, 1297). Bu şiirin nakarat beytini tazmin sureti ile İsmail Safâ da *Bir Muhacir Kızının İstimdadı* başlıklı bir şiir yazmıştır. (*Huzmâ Safâ*, 1308, s. 164).

itirazın tamamıyla haklı olurdu; fakat bu şarkı *efâil-ü tefâil*'e tevfik olunmuş olduğundan, bana bi'hakkın vârid olabilecek bir itiraz, niçin Acem vezinleri ile uğraşır durursun demekten ibarettir; yoksa Acem veznince de *âre, çâre*'ye daima kafiye olur durur» «.. Benim bir kabahatim var ise evzan-ı Acem'de şiir söylemekten ibarettir. Yoksa şarkımın hiçbir yeri yanlış değildir» izahatını veren Kemal, bestelenmeye elverişli olabilmesi için bu şiirinde aruzu tercih ettiğini de ilâve ediyor⁴⁷.

Kemal'in, Süleyman Paşa'ya yolladığı mektubunda, «Hiç şübhe yok ki çekilen belâların cümlesi vatani kurtarmak için edilen teşebbüsât-ı hayr-hâhânedir» dedikten sonra,

Bu vatandır dağıtır âleme ilm-ü edebi
Bundadır beyt-i Hudâ Mescid-i aksây-ı nebî
Ne belâ çektik_ise hep bu vatandır sebebi

mısra'larını kaydettiğini görüyoruz⁴⁸; 1 Şubat 1879 tarihli bu mektubundan sonra, Hâmid'e yolladığı 22 Şubat tarihli mektubunda ise, «Nedime-i vicdan filân nazar-ı hayal önünde gezine dursun. Gözümüze gerçekten görünen bir de mâder-i vatan var. Şehid-i hürriyet için yaratılan adamların cümlesi şehid-i işret olmağı merak eder ise *Yoğ imiş kurtaracak baht-ı siyah maderini* itibına lâyık olmaz mı?» cümleleri vardır⁴⁹. Bu mısra'lar Kemal'in Deli Hikmet'le müşterek yazdığı ve

Vatanın bağına düşman dayamış hançerini
Yoğ_emiş kurtaracak baht-ı siyah mâderini

nakaratlı *Vatan Mersiyesi*'ne âiddir. Netice olarak bu şiirini de Türk-Rus harbinde ordularımızın Anadolu ve Rumeli cebhesinde uğradığı bozgunun mülhem olarak yazdığını, 1879 yılı başında ikmal etmiş bulunduğunu söyleyebiliriz. Süleyman Paşa'ya gönderdiği yine bu mektubundaki,

Ne ma'kûs oldu âlem kim tanassur ayn-ı *Nusret*'dir
Cenâbetler bilê dünyâda mevsûf-ı *necâbet*'tir

beyti ise hiçbir yerde neşredilmemiştir ve Süleyman Paşa'yı muhake-

⁴⁷ Menemenli Rifat Bey'e, kendi el yazısı ile mektubu (Türk Tarih Kurumu, nr. 74).

⁴⁸ Mektub, bir başkasının el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndadır (nr. 740); kime hitab edildiği kaydedilmemiştir, muhteviyatına dayanarak Süleyman Hüsnü Paşa'ya hitab edildiğini ta'yin etmiş bulunuyoruz.

⁴⁹ F. Abdullah, *Hususî mektuplarına göre Namık Kemal-Abdülhak Hâmid*, s. 64 v.d. Bu eserde mektubun tarihi yanlış (23 Şubat 1877) dir.

me eden Divan-ı harp âzalarından Nusret ve Necib Paşa'ların isimlerine telmih maksadı ile yazılmıştır.

Kemal'in hususî mektublarına dayanarak, *Sâkî-nâme* adlı meşhur kasidesini de Midilli'ye gittiği yıl kaleme aldığını söyleyebiliriz. Şaraba fazlasıyla düşkün olan, dostlarına hediye olarak şarap gönderen, bâzan da onlara bu cins şeyler ısmarlayan şâirin, «*Şarâbiye'nin mısra'ını bulamamışsın. Artık merhametim tuttu, söyleyeyim: Hep reng-ü fer izâri olacak, hep reng-ü gül değil. Reng-ü gül'de zati mâna yok*» diye bahsettiği şiirine verdiği isim *Sakî-nâme* değil, *Şarâbiye*'dir⁵⁰.

Bezm-î safâda seyret ol câm-ı gül-nisârı
Bir lâle hey'etinde gör feyz-i nev-bahârı

beytiyle başlayan kasidesinin iki mısra'ını yine bir mektubunda, «*Ol fâsse benzemiş ki yâkût ola kenârı* mısra'ının üstüne bak ki şudur: *Pîrâheninde kalmış aks-i dehân-ı hûban..* Dehenin etrafında güzellerin aks-i dehânı kalmış da, kadeh, etrafına yakût dizilmiş fass-ı elmasa benzemiş demek [olmaz mı?]» diye izah ettiğine göre, bu şiir 1878 yılına âid olabilir⁵¹.

Rif'at Kemâl'den ne kadar dūr olursa da
Kâbildir iltikâsı misâl-ü hayâl ile
İnsâf mezhebinde münâsib değil midir
Rif'at cihanda kâim olursa kemâl ile

kıt'ası, Menemenli Rifat Bey'e yolladığı bir resminin arkasına yazılmıştır; 15 Kasım 1878 tarihli mektubunda, istenilen resmin arkasına, beklenileni, her hâlde yukarıda kaydettiğimiz kıt'ayı yazdığını bildirmiştir⁵².

Tama' ettim etine
Nüsha yazdım itine
.....
.....

mısraları ile başlayan hicviyesi, «Geçen hafta yüzüne bakılır takımdan

⁵⁰ Menemenli Rifat Bey'e, kendi el yazısı ile, 17 Ağustos 1878 tarihli mektubu (Türk Tarih Kurumu, nr. 21).

⁵¹ Aynı şahsa kendi el yazısı ile 24 Ağustos, 1878 tarihli mektubu (Türk Tarih Kurumu, nr. 16). Kaydettiği, *Sâkî-nâme*'nin dördüncü beytidir. Önce Şark (Nr. 2, 1297), daha sonra Mecmua-i âsar'da (Nr. 3, 1299) neşredilen bu şiir, Kemal'in münteşir şiir mecmualarında (S. Nüzhet, s. 16; Rıza Nur, s. 1140) da mevcuttur.

⁵² Rifat Bey'e kendi el yazısı ile mektubu (Türk Tarih Kurumu, nr. 9). Neşredilen şiir mecmualarında mevcuttur (S. Nüzhet, s. 247).

birine yazdığım mektuba şu beyit ile başlamıştım» dedikten sonra, kaydettiği ve

Demem kim rahme gelsen ben de vaslınla be-kâm olsam

ilk mısra'ını teşkil eden bî-edebâne beyti de, 1878 yılına âiddir⁵³.

Kemal'in Midilli'ye gittikten sonra ora Mutasarrıflığı'na ta'yin edildiği zamana kadar geçen iki buçuk seneye yakın müddet esnasında yazdığı şiirler şübhesiz bu bahsettiklerimizden çok daha fazladır. Türk Rus harbinden mülhem eserler verdiği sırada yazdığı bir mektubundaki, «Vatan bu gün edebiyattan gördüğü faideyi askerlikten başka hiçbir şeyden görmedi. Şinasî Âhîret'e gitti; beni önünüzde görüyorsanız gayret edin. Sizden kan istemiyorum; çünkü pek kolay bezledeceğinizi bilirim. Birkaç damla mürekkebi istiyorum. Bana futûr gelmiş bir zamanda edebiyatımızı İrfan Paşalar, filânlar nazarında rezil etmeyin. O âli-cenab Said'in, o allâme Midhat'in eline bırakmayın.

Beni de bütün sa'yden hâli zannetmeyin ki size birçok peyrev yetiştirmekle meşgulüm; belki bir-iki arkadaş da yetiştirebilirim. Bu kadar me'yusiyetim, bu kadar futûrum hâlinde bile gerek vatana ve gerek edebiyata hizmet yolunda yazdığım şiirler hepinizden ziyadedir; çünkü her hafta ekallî 400 satıra varıyor⁵⁴» cümleleri, bu ikibuçuk sene kadar süren zamanda, meydana getirdiği eserlerin, tesbit edebildiklerimizden daha fazla olduğunu gösterir.

*

1879 yılı sonunda Midilli Mutasarrıflığı'na ta'yin edilen Kemal, 1881 Şubat'ında azledilmiştir. Sebebi, Midilli köylüleri ile İtalyan balıkçıları arasındaki ihtilâsın önce İtalya Konsolosluğu ile Midilli Mutasarrıflığı'na, gittikçe büyüyen mes'elenin daha sonra Bâb-ı âlî ile İtalyan Sefareti'ne kadar intikalidir. Kemal azledilmekle beraber, suçlu görülenler de Cezayir-i Bahr-i sefid vilâyeti'nin merkezi Sakız'da muhakeme altına alınmıştır⁵⁵. Ma'zuliyeti kısa sürmüş, üç ay ka-

⁵³ Menemenli Rifat Bey'e, kendi el yazısı ile mektubu (Türk Tarih Kurumu, nr. 1). Bu dörtlük ve beyit, neşredilmemiştir.

⁵⁴ Abdülhak Hâmid'e 17 Şubat 1879 tarihli mektubu.

⁵⁵ Resmî mektuplarında mufassal malûmata rastladığımız bu hadise hakkında, günlük gazetelerde de izahat verilmiştir (Ceride-i Havadis, nr. 4519, 4530, 4531, 4538, 4542, 4543, 26 Safer, 10, 11, 19, 24 ve 25 Rebi' 1., 1298).

dar sonra 1881 Mayıs'ında tekrar aynı vazifesine iâde olunmuştur⁵⁶. Şimdi, Midilli Mutasarrıflığı'na ilk ta'yininden Rodos Mutasarrıflığı'na nakline kadar geçen zamanda yazdığı şiirler hakkında izahat veremeye çalışacağız.

Yakın arkadaşı Ziya Paşa'nın ölümünden (17 Mayıs 1880) çok müteessir olan Kemal, bu acı hâdiseyi müteâkib, evvelce beraber aldıkları resmin arkasına,

Hem muvâfık, hem muârızdı⁵⁷ Ziya ile Kemal
Şu'le-i berkıyyede mevcut iki kuvvet gibi
İttihād olmazsa hâsıl nokta-i maksûdda
Çehreler ma'kûs idi şu gördüğün sûret gibi
İttihād ettikçe ammâ başına zâlimlerin
Yıldırımlar yağdırırdık berk-ı hürriyet gibi
Bir ziyâdır hâke düştü, arşa etti in'itaf
Mazhar-î bû hâk olan envâr-ı ulviyet⁵⁸ gibi
Nûr-ı Hakk'a iltihâk etti, Kemâl-i zârını
Tek bıraktı yeryüzünde sevdiği millet gibi

kıt'asını yazdı⁵⁹. Kendisinin, «Benim bî-edebâne bir kıt'am vardır» diye bahsettiği ve

Süfele fitreten gibidir.

mısra'ı ile başlayan manzumesi, ma'zuliyeti zamanına âid, mektuplarında kayıtlıdır⁶⁰. Ma'zuliyetini müteâkib yazdığı mektublarında, sa-ye-i kudret vaye-i Şehenşahî'de yine Midilli'ye Mutasarrıf olduğundan, İtalyanlar'a azamet ve iclâl ile galebe çaldığından, İtalyanlar'ı bir türlü afvedemeyeceğinden, üç aylık muvakkat infisali esnasında tahdüs eden Midilli'ye âid işlerin altı ayda bile düzeltilemeyeceğinden

⁵⁶ Aynı gazete, «Midilli ceziresinde İtalyan balıkçıları ile köylüler miyanesinde vuku' bulan münazaadan dolayı İtalya devletinin talebi üzerine Mutasarrıf saadetlû Kemal Beyefendi hazretleri Mutasarrıflık'tan infisal eylemiş idi. Bu kerre İtalya devleti tarafından me'mûren bulundürulan zevât muvacehesinde keyfiyet tahkik olundukta Mîr-i müşarileyh aleyhinde mücib-i şikâyet olabilecek bir idaresizlik görülemediği cihetle, kendileri me'muriyetlerinde ibka olunmuşlardır» (Nr. 4626, 4 Receb 1298; 21 Mayıs 1297=2 Haziran 1881).

⁵⁷ Krş., S. Nüzhet, s. 249: hem muarız, hem muvafıktı.

⁵⁸ Krş., S. Nüzhet: bin nûr-ı ulviyet.

⁵⁹ Gayret mec., nr. 8, 21 Şubat 1301; Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi*, Cumhuriyet, nr. 2808, 1 Mart, 1932.

⁶⁰ Menemenli Rifat Bey'e 27 Nisan ve 6 Şubat 1299 tarihli mektupları (Türk Tarih Kurumu, nr. 111, 218) kendi el yazısı ile dir. S. Nüzhet tarafından negredilmiştir (*Namık Kemal'in Şiirleri*, s. 257).

ve çok meşgul olduğundan bahseden⁶¹ Kemal'in, mutasarrıflığının ilk yıllarında esasen nazımdan ziyade nesir sahasında eserler verdiği, makalemizin bundan sonraki kısmında görülecektir.

Kemal'in ikinci def'a Midilli Mutasarrıflığı'na getirildikten sonra, Abdülhamid'e bir münasebetle yazdığı teşekkür mektubundaki,

Ne kadar mümkün isē himmetin ālā olsun
Milletin rütbesi ahdinde dü bālā olsun

beytinden başka, yine Abdülhamid hakkında, yeni sene tebriki maksadı ile kaleme aldığı,

Maksadī rāhat-i abālīdir
Bu şehensāha ihtirām olunur
Terk-i rāhat değil merāmī çün
Yolunā ölmek iltizām olunur

kıt'ası, neşredilen şiir mecmualarında mevcut değildir⁶².

Kemal, Abdülhak Hâmid'in *Kabr-i Selim-i Evveli Ziyaret* başlıklı şiirine naziresini de diğer şiirleri gibi zaman zaman, vakit buldukça yazmıştır. 26 Ocak 1882 tarihli mektubunda, bu gün hafifce biraz eğlendim; yâni sana *Selimiye*'den dört nefer beyit daha peyda oldu; fakat, eğer *deymûmet* kelimesi yanlış çıkar ise hiddet teşrif eder⁶³ dedikten sonra:

Hatâ değil mi senī Şems-i asra benzetmek
Bu asradek yine sâyende buldu deymûmet⁶⁴
Bedâhatinde ziyâya adil olan İslâm
Cihâni gölgesinin havfı titreten devlet
Yegâne vâris-i Sıddîk-ı nesl-i osmanî
Halîfe-î Ömerî heybet-ü Alî- savlet

⁶¹ Aynı şahsa, kendi el yazısı ile 20 Haziran 1297 tarihli mektubu (T. T. Kurumu, nr. 96).

⁶² 2 Ekim 1881 ve 2 Kasım 1883 tarihli mektupları (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı makale, Belleten, nr. 42, s. 273, 281).

⁶³ Menemenli Rifat Bey'e, kendi el yazısı ile 26 Ocak 1882 tarihli mektubu (Türk Tarih Kurumu, nr. 167). Şiir, neşredilen şiir mecmualarında da mevcut olup, 23 beyittir. Mektubdaki beyitler sırasıyla 12, 14, 21, 10 uncu beyitlerdir (S. Nüzhet, aynı eser, s. 5 v.d.).

⁶⁴ Krş., S. Nüzhet, bu beyit, araya iki mısra ilâvesiyle iki beyit hâline konulmuştur:

Hatâ değil mi anī Şems-i asra benzetmek
Eğerçi sâye-i memdûdu sürdü az müddet
Bu devredек yine feyziyle nûr-bahş oluyor
Bu asradek yine zilliyile buldu deymûmet

Binâsı taş yüreğinden midir Hulâgû'nun⁶⁵
Nedir şu kabr-i hilâfette gördüğüm heybet⁶⁶

mısra'larını ilâve ediyor. Beyitleri başkalarına gönderdiği, kendisinde sureti bulunmadığı için, 1883 Mart'ında yazdığı mektubunda bu şiirini tamamlayamadığından dolayı şikâyet eder⁶⁷. Recâî-zâde Ekrem ile münâkaşalarından ve Hâmid'e ta'rizlerinden dolayı Muallim Nâci'ye hidetlenen, onun *Telâtum* adlı manzumesindeki fikirlerini, meselâ *dalgayr karlı dağa benzetme* fikrini R. Ekrem'den aldığını, kendisinin *Râya* adlı eserindeki *Geceyi görenler zanneder gûya-Kara kan dalgalı bir ulu derya* beyti ile başlayan kıt'asından da faydalandığı için, bunlara karşılık *Telâtum* başlıklı bir manzume de yazmak tasavvurunda olan Kemal elinde tamamlanmamış şiirleri bulunduğundan bunları ikmal etmeyi daha yerinde buluyor⁶⁸; 1883 Mart ve Nisan'ında yazılmış mektublarındaki, «*Ne devlettir gazeli bakalım nasıl olacak? Anı da, îmanım la ben gazelini de bitirmek istiyorum amma, hâtıra birşey sunûh etmiyor. Kundura diker gibi şiir söylenmez ya?*» cümleleri ile, tamamlamak istediği şiirleri hakkında ipuçları veriyor. *Ne devlettir gazeli* demekle kasdettiği herhâlde, aynı yılın Şubat'ına âid bir mektubunda kaydettiği,

Tecellây-ı ilâhî can mı vermiş serv-i simîn'e
O meh-peyker şenâverlik mi eyler yoksa deryâda
Ne şandır hak yolundâ halka bezl-i can edip durmak
Ne devlettir şehîd-i zî-hayât olmak bu dünyada

beyitleridir⁶⁹; diğeri,

Izz-i dâreynî fedâdır maksadım İslâm için
Halkı te'min eylerim dînimle îmanım la ben

beytini ihtiva eden beş beyitten ibaret ve mahlâs beyti eksik gazelidir. *Selimiye* gibi bunları da suretleri kendisinde bulunamadığı için ikmâl edemediğini yazması, Kemal'in neşredilen şiir mecmualarında

⁶⁵ Krş., S. Nüzhet : yüreğindendir ol cebâbirenin.

⁶⁶ Krş., S. Nüzhet : budur şu kabr-i mübarekte gördüğüm dehşet.

⁶⁷ Aynı şahsa, kendi el yazısı ile 5 Mart ve 14 Nisan 1883 tarihli mektubu (T. T. Kurumu, nr. 198, 202). Hâmid, 18 Ocak 1882 tarihli mektubunda, Kemal'den, bir kısmını yolladığı nazirenin tamamını istemektedir (T.T. Kurumu, nr. 56). Bu manzume hakkında daha fazla izahat için bk., *Hususî mektuplarına göre Namık Kemal-Abdülhak Hâmid*, İndeks.

⁶⁸ Menemenli Rifat Bey'e, kendi el yazısı ile 2 Mart 1883 tarihli mektubu (T. T. Kurumu, nr. 335).

⁶⁹ Aynı şahsa kendi el yazısı ile mektupları (nr. 103, 198).

mevcut⁷⁰ bu iki şiirinden ilkinin eksik kalmış bir kasideye, ikincisinin ise yine kendi ifadesine göre bir gazele âid olduğunu gösteriyor.

Kemal, 18 Kasım 1883 tarihli mektubunda yeni bir şiirinden bahsediyor; bunu Menemenli Tâhir'e de göndermiştir:

Hurşid hilâl olur mu yâ Rab
 Bir yâni da âl olur mu yâ Rab
 Hiç böyle cemâl olur mu yâ Rab
 Yâ Rab bu ne şahid-î yegâne
 Elvanda mı ruhler görünmüş
 Ervâha mı nûrlar bürünmüş
 Sen inmedin a bu hâkdâne
 Nâzeende vatan değilse mutlak
 Hüsn-î ezeli teverrüm etmiş

mısra'larından sonra «Belâya bak ki manzumenin birinci parçası dokuz mısra'dan ibaret iken bu on mısra' oldu diyeceksin. Hayır, bak sa-fâya ki birinci parça da on mısra' oldu; hem son mısra' o parçayı da daha ziyade tezyin etti; o mısra' ki birinci parçanın dokuzuncusudur; Tâhir'de yok, verirsin çocuğa değil mi? O mısra' şu ikisi ortasına kısılmış mahlûk oluyor:

Bülbül gibi tercemânın olmuş
 Vermiş o kadar makâma revnak
 Gül gonca iken terennüm etmiş»

izahatını verdiği bu şiiri, altı ay kadar evvel yazmağa başlamış olduğu *Hilâl-i Osmanî*'dir; fakat neşredilmesine tarafdar değildir; «Bizim *tecessüm etmiş* şiiri basılamaz; *Hâver* için başka şey tedarik ederiz» diyor; bir başka mektubunda da, bâzı yerlerini değiştirdiği için manzumenin basılmasını câiz görmüyor; ileri sürdüğü diğer sebep, «Said gibi, Hoca İbrahim gibi itlerin, köpeklerin ta'rizine uğratmak» istemeyişidir. Nitekim *Hilâl-i Osmanî*, 1885 yılı sonunda neşredilmiştir⁷¹.

⁷⁰ S. Nüzhet, *aynı eser*, s. 148, 243.

⁷¹ Rifat Bey'e, kendi el yazısı ile 6 Mart, 22 Nisan 1884 tarihli mektupları (T. T. Kurumu, nr. 373, 333, 162). Kemal mektubunda dalgınlıkla kıt'anın on, Menemenli Tâhir'e gönderdiği kıt'anın ise dokuz olduğunu yazıyor; kaydettiği dokuz mısra' olduğuna göre, evvelce yolladığı sekiz olsa gerektir. Mektubdaki parçalar bu şiirin son ve ilk kısımlarına âiddir. S. Nüzhet ve Rıza Nûr'un eserinde de mevcut olan *Hilâl-i Osmanî* beş kısımdır; mektubdaki metne göre dördüncü, yedinci mısralar farklı, *Yâ Râb bu ne hüsn-i âlihâne*, *Arş inmedi ya bu hâkdâne* şeklindedir (s. 271, 1162). Önce «Gayret» mecmuasında basılmıştır (nr. 5, 31 Kânunisanî, 1301). Aynı mecmuada basılan, *Hilâl-i Osmanî*'yi andıran ve *Rühsârı siyeh nikâba girse* mısraı ile başlayan şiirin de bu sırada yazıldığını tahmin ediyoruz (nr. 4, 24 Kânunisanî, 1301).

Kemal, 19 Şubat 1882 tarihli mektubunda yeni şiirleri olduğunu söylüyor⁷²; bunlar,

Kimse ta'yin edemez âlemde
Kendi mâhiyetini re'yi ile
Münferid vâsıta-î ru'yet iken
Göremez kendisini dide bile

*

E dip istifâde bir şeb Felek'in lâtâfetinden
O mehi yanımda⁷³ tuttum Kamere rekâbetinden
Gözümün önünde durdu iki mâh karşı karşı
Biri düştü bahre gökte utanıp⁷⁴ kesâfetinden

*

Sensiz geçen zamanlar Cennet'te olsa gönlüm
Eğlendi zannedersen bi'llâh aldanırsın
Çehremde reng-i hamret, eşgimde reng-i kesret⁷⁵
Birgün o hâli gören kân ağlıyor sanırsın

*

Ey rûh-ı mücerred⁷⁶ ne bu cismindeki hâlet
Lâyıktır ederlerse melekler de hacâlet⁷⁷
Âyinedeki aksin eğer zâhire çıksa
Olmaz yine tavrındaki izhâr-ı lâtatet⁷⁸

kıt'alarıdır. «Ma'mafih bunların ben hiçbirini beğenmiyorum. Yirmi yıldanberi aleyhinde bulunduğum edebiyat-ı atıkaya meyledeceğim gibi görünüyor. Şu beytime ne buyurursun. Şimdilik gönlümün beğendiği beyit odur:

Zanneder seyreyleşē etvârını bir put-perest
Hâke inmiş çerhi terketmiş Hudâ'lardan biri

Sende, *Nef'i Divan*'ı vardır; *havalardan biri-âşinalardan biri* tarzında yâ kafiyesinde olan gazelini bana aynen yaz gönder de, şu beytimi bir gazel tarzına sokayım. Tanziri için eslâf ile de, muâsırın ile de konuşuruz» diyor; fakat Kemal, bu kafiyedeki gazeli Nef'i'nin zannetmekle yanılmıştır. 28 Nisan 1883 tarihli mektubundaki, «Sana şiirlerimi göndermem. Bak, bir nümûneciğini yazayım⁷⁹»:

⁷² Menemenli Rifat'a kendi el yazısı ile mektubu (T. T. Kurumu, nr. 218). Kıt'alar, S. Nüzhet neşrinde de mevcuttur, s. 248, 253-4, 260.

⁷³ Krş., S. Nüzhet: kolumda.

⁷⁴ Krş., S. Nüzhet: biri attı bahre kendin utanıp.

⁷⁵ Krş., S. Nüzhet: çeşmimde eşg-i hasret çehremde âteş-i aşk.

⁷⁶ Krş., S. Nüzhet: mücesssem.

⁷⁷ Krş., S. Nüzhet: şâyestedir ervâha bile verse hacâlet.

⁷⁸ Krş., S. Nüzhet: olmaz yine cisminde olan nâz-ü lâtâfet.

⁷⁹ Menemenli Rifat'a kendi el yazısı ile (T. T. Kurumu, nr. 102). Bu kafiyyede, *Nabî Divan*'ında, *Girmedi âgûş-ı vasla dilrübâlardan biri-Düşmedi dilhaste-î aşkâ devâlardan biri* matla'lı bir gazel vardır (İstanbul 1292, s. 236).

Kim görürsē yârimi⁸⁰ koynumda saklanmış sanır
Tûr'a çıkmış, Hak'tan ayrılmış ziyâlardan biri

Sen Nabî'nin gazelini de gönderme, iyi mi? Ben başka taraflardan isterim» ifadesine bakılırsa, kendisine bu kafiye'deki şiirin Nabî'ye âid olduğu hatırlatılmıştır. Kemal'in münteşir şiirlerinden ikmal edilmiş bir gazele âid bulunan bu beyitler, eserin muhtelif beyitlerinin, diğer şiirleri gibi vakit buldukça yazıldığını da gösterir.

Şu ağaç çeşm-i ibrete vuruyor
Yazda da kışta da yeşil duruyor
Zannedersin çemen kıyâm etmiş
Kudret-i Hakk'a ihtirâm etmiş

kıt'ası ile Midilli'deki bir zeytun ağacını tasvir eden⁸¹ Kemal, *halka Nefî yolunda Fahriye söylenebileceğini anlatmak* maksadı ile, onun *sözüm* redifli Na't'ına nazire olarak yazdığı ve Zeynelâbidin Reşid'e gönderdiği beyitleri, bu şiirini tamamlamak için ister⁸²; fakat bu kafiye'de,

Lâle-hîz-i hasret olsâ meşhed-i Nefî nola
Tâ kıyâmet kabrimin dâğ-î nihânîdir sözüm

beyti hâriç, tam bir şiiri yoktur⁸³.

Rifat Bey, Menemenli Tâhir'e gönderilen Kemal'e âid şiirlerden en çok,

Bu nûru sen mi bıraktın denizde mah gibi
Ya yârimi arayan pertev-i nigâh mıdır

beyti ile,

Ruhsârına giryeler dökülse
Gül rûyu o giryelerle gülse
Güller dağdır nihâl olurdu
Kabrimde adım Kemal olurdu

mısra'ları ile nihayetlenen manzumeyi beğenmiştir⁸⁴. Bunlardan ilki Muallim Cevdet nüshasından naklen, kat'î surette Kemal'e aid olmaya-
cağı meydandadır hükmü verilerek, S. Nüzhet'in eserinin mukaddime-

⁸⁰ Krş., S. Nüzhet, 240: Cismini; *Tazmin* başlığı ile *Beyitler* kısmında neşredilen
Bir meserret, bir küşâyış var yinē eflâkte
«Gâlibâ göçmüş cihandâ âşinalardan biri»

mısra'ları Kemal'in ise, bu gazele âiddir (s. 287).

⁸¹ Güneş mec., nr. 10, 1301. S. Nüzhet, *Namık Kemal'in Şiirleri*, s. 269. Mec-mua-i Ebüzziya, c. IV, nr. 46, 15 Cemâziyelevvel 1302.

⁸² 10 Temmuz 1881 tarihli mektubu (*Edebiyat Kamkuması*, s. 42 v. d.).

⁸³ S. Nüzhet, *aynı eser*, s. 289; *Divan-ı Nefî* (Ceride-i havadis Matbaası, 1269, s. 2)'de ilk şiir bu Na't'tır.

⁸⁴ 29 Kasım 1883 tarihli mektub (T. T. Kurumu, nr. 43).

sinde neşredilen, fakat *Divan*'ına dahil edilmeyen dört beyitlik gazelinde aynen mevcuttur; bir taraftan bu tamamlanmamış gazelin Midilli'de yazıldığını, diğer taraftan Kemal'e âid olduğunu da tesbit etmiş bulunuyoruz. İkinci parça ise neşredilmemiş bir şiiirdir; *Hilâl-i Osmani* başlıklı manzumesini hatırlatan ve *Ruhsârı siyeh nikâba girse mısra*'ı ile başlayan manzumenin son kısmı olabilir⁸⁵.

Kemal bâzı şiirlerini Hitam-ı Acemî mahlâsi ile *Tercüman-ı Hakikat*'e göndermişti; bu mahlâsın kendisine âid olduğunun bilinmesini istemez; mektublarında, bir başkası imiş gibi Hitam-ı Acemî'den bahseder: «Hitam-ı Acemî'nin ikinci gazelinı neşretmeğe gazete cesaret edemedi ise ne vazifem! Zâten birincisine nazire söylemedik ki ikincisini düşünelim? Bu Hitam-ı Acemî ile biz muhabereye başladık; o da benim huyumda geveze birşey.. Arabca'nın Türkçe'sinden bir şiir var, bak ne tuhaf değil mi» diyerek,

Hacı Efendi ki İbrahim Arabca bilir
 Kör oldu ما نقل كقولاً تحقیراً
 Ammâ Saîd nedir mef'ûlü müfteilün
 Beşbin kuruş alıyor قالوناموئوقاً
 Kim جوده جوده اعیت هذاهیه
 Birşey Sedâd'a demem لثناء مرزوقاً
 هذا الذى ترك الاوهام حائرة
 و صبر الابن العربى زنديقا

bu güne kadar neşedilmemiş bulunan kıt'asını nakleder⁸⁶; fakat bu sırada hangi şiirlerini yazdığı ve *Tercüman-ı Hakikat*'e gönderdiği hakkında mektupları bizi aydınlatmamaktadır.

III

Midilli'de Yazdığı Mensur Eserler

Kemal, Midilli'ye gittikten iki ay kadar sonra Anadolu cebhesinde kazanılan Sohum zaferinden sonra Türk-Rus harbinin tarihçesini yazmağa karar vermiştir; tarihte *bu kadar şanlı bir sefere rastlamadığını, diğer taraftan Süleyman Paşa'nın himmetlerini, meharetlerini gördükçe hakkında Nef'i kadar mübalâgalı kasideler yazacağı geldiğini hususî:*

⁸⁵ *Namık Kemal'in Şiirleri*, s. XVII; bu makalemizin 71. notuna bakınız.

⁸⁶ Menemenli Rifat'a, kendi el yazısı ile 16 Ocak, 2 ve 9 Şubat 1883 tarihli mektupları (T. T. Kurumu, nr. 651, 158, 334). Kemal'in *Tercüman-ı Hakikat*'e gönderdiği gazeller hakkında bk., F. Abdullah, *Muallim Naci ile Recâizade Ekrem arasındaki Münakaşalar ve bu Münakaşaların sebep olduğu edebî hadiseler (Türkiyat Mecmuası, c. X, 1953, s. 132).*

mektublarında kaydeder ve hazırlamakta olduğu tarihçe için kumandanlarımızın hâlercemelerini, fotoğraflarını ister⁸⁷. Türk-Rus harbi mağlûbiyeti, böyle bir eseri yazmaktan vazgeçmesine sebep olmuştur. Kendisine Süleyman Paşa'nın *Mebânî'l inşâ*'sı tarzında bir edebiyat kitabı yazmasını tavsiye edenlere ise, «*Mebânî* yolunda birşey yazmak uzun zamana ve hususiyle birkaç mübeyyize ve bir de kütübhanemin yanında bulunmasına tevakkuf eder. Ben ise, öyle mübeyyizlerim de olsa yazacak daha faydalı şeyler bulurum» cevabını veriyor⁸⁸.

1296 (1879) yılı için *Zulmün mekânı kalmadı* tarihini düşürmekle beraber bunu beğenmeyen, ertesi yılı ifade eden: *Zâlimin mekânı kalmadı* tarihini daha mânalı bulan⁸⁹ Kemal'in, Midilli'ye gittikten bir ay kadar sonra, neşredilmek üzere yazdığı ve oturduğu evi, civarını, bura imanını, hıristiyan ve İslâm mahallelerini, kal'asını mehtablı gecelerini tasvir eden meşhur edebî iki mektubu bir tarafa bırakılırsa⁹⁰, başlıca mensur eserleri *Celâleddin Hârezmşah* piyesi ve *Mukâddime-i Celâl*, *Cezmî* adlı romanı ve *Renan Müdafaa-nâmesi*'dir. Bu üç eserin ne zaman yazılmağa başlandığı ve tamamlandığı, neşri için edilen teşebbüsler, *Celâleddin Hârezmşah* ile *Renan Müdafaa-nâmesi*'nin niçin basılmadığı hakkında bu güne kadar sarıh malûmata sahip değiliz; bu hususta verilen bilgi bu eserlerin mevzularının hulâsasından ibarettir; müellifin mektupları bu eserlere âid birçok meçhulleri aydınlatmaktadır.

Celâleddin Hârezmşah ve Mukaddimesi

Kemal'in, mevzuunu XIII. asır İslâm ve Mogol tarihinden aldığı *Celâleddin Hârezmşah* adlı piyesinin ve mukaddimesinin ne zaman yazıldığı ve ikmal edildiği kat'iyetle tesbit edilmiş değildir; bu hususta

⁸⁷ Menemenli Rifat Bey'e, kendi el yazısı ile 4 ve 23 Eylül, 6 Ekim 1877 tarihli mektupları (T. T. Kurumu, nr. 122, 242, 138).

⁸⁸ Aynı şahsa, kendi el yazısı ile 13 Eylül 1877 tarihli mektubu (T. T. Kurumu, nr. 15).

⁸⁹ Feride Hanım'a 4 ve 13 Ocak, 1879 tarihli mektubu; Gedikler muharebesi için *de Gazây-ı ekber-i Ahmed*'i tarih düşürmüştür (T. T. Kurumu, nr. 591, 592, 8 Eylül 1877 tarihli mektubu, nr. 169).

⁹⁰ Ebüzziya Tevfik'e 5 ve 27 Ağustos 1877 tarihli mektupları. Ebüzziya, Kemal'in *tevellüt-ı lâfziyeden beri olmak şartı ile bir de nesr-i şâirâne meydana çıkardığını*, tiyatro ve hikâyelerinden bâzı parçalar ile Marmara'yı tasvir eden meşhur makalesinin ve bu iki Midilli mektubunun en güzel nesir örnekleri olduğunu zikreder (*Kemal Bey'in Tercüme-i hâli*, İstanbul 1326, s. 17). Mektuplar önce Ebüzziya tarafından (*Nümûne-i edebiyat-ı osmaniye*, birinci tab'ı, s. 422 v.d.) neşredilmiş, hemen bütün edebiyat kitaplarında alınmıştır.

mütereddid, mütenakız fikirlere rastlarız. Kemal'in hususî mektublarının tedkiki, sarîh bilgi edinmemiz imkânını vermektedir. Midilli'ye gittikten üç ay sonra Celâl'i yazmağa başlamış veya karar vermiştir.

Kemal, 1878 Temmuz'unda *Celâl*'i dördüncü faslına kadar yazmış bulunuyordu. Bu tarihten üç ay kadar sonraya âid mektubuna göre, Türk-Rus harbinde ordularımızın Anadolu cebhesinde uğradığı bozgun-dan çok müteessir olmuş, *Celâl*, *hayal filân* yerini *melâl*'e bırakmıştır; yazı yazmak şöyle dursun, rahat uyku bile uyuyamamaktadır. Rumeli cebhesindeki mağlûbiyetten sonra da, kazanılacak yeni zaferlerin, uğranılan hezimetin verdiği ye'si unutturması için harbin teccidine taraftardır; bu sebeble, kendisinden *Celâl*'in bitip bitmediğini soranlara, «Muharebe teceddüd etmedikçe kolaylıkla bitemez. O kadar itinalı bir eserin gerek son tashihi, gerek ikmali bu me'yusiyetle yapılacak şeylerden değil. *Mukaddimesi* de hâl böyle kalırsa uzun uzadıya değişmeye muhtaç olacak; çünkü içinde vatanın feyzinden ve harbin hâlin-den bahisler var» cevabını verir. Bundan ikibuçuk ay kadar sonra yazdığı 18 Temmuz ve 8 Ağustos 1878 tarihli mektublarından, eserin dördüncü faslı üzerinde çalıştığı anlaşılmaktadır. 5 Eylül 1878 tarihli mektubunda ise fevkal'âde meşgûliyetinden, Cezayir-i Bahr-i sefid valisi Sâdık Paşa ile bura adâlarının ıslâhatı hakkında lâyhalar yazdığından, işe yaramayan bu mesai arasında *Celâl*'in de meydana çıktığından bahsediyor⁹¹.

Kemal bu sırada bir taraftan da *Celâl*'in yazdığı kısımlarını Midilli'de bulunan Hüseyin Efendi'ye istinsah ettirmiştir; üç nüsha yazmakta olduğunu söylüyor. Recaî-zâde Ekrem'e de göndermek istediğindedir⁹²; Abdülhak Hâmid'e de ikmâl ettiği kısımları yolladığı muhakkaktır; çünkü 30 Mart 1879 tarihli mektubunda, Hâmid'in ihtarlarından ikisini çok yerinde bulduğunu kaydederek, «İkisine de cidden teşekkür ederim. Mezarlarının tozları ile gezmek hayalî, meğer âlem-i sunûhatta mükemmel yaratılmış da, ben hakkıyla isbat edememiştim. Şimdi, Âhîret'ten geldiğini göstermek için, bu mezar tozlarını saçlarına nereden buluşturmuş yolunda irad edeceğim. Bu ihtarın için, *Celâl* basılmak müyesser olursa, üzerine senin nâmına bir ihda yazacağım» diyor. Aynı senenin 5 Temmuz tarihini taşıyan mektubunda da Hâmid'e içkiden vazgeçmesini tavsiye ettiği sırada, *Celâl*'in, biraderi Gıyaseddin'e içkiye düşkün-

⁹¹ Kendi el yazısı ile 25 Kasım 1877; 22 Nisan 18 Temmuz, 8 Ağustos 1878 tarihli mektupları (T. T. Kurumu, nr. 179, 177, 263, 1, 20). Bir mahkeme kararı vesilesi ile Kemal'in yazdığı lâyhalarındaki te'sirli ifadesi ve üslûb güzelliği medhedilmiştir (Cezayir-i Bahr-i sefid gazetesi, nr. 4 ve 6, 10, 24 Şubat 1298).

⁹² Kendi el yazısı ile 13, 19 Eylül 1878 tarihli mektubu (T. T. Kurumu, nr. 15, 268).

lûğü dolayısıyla ettiği nasihatleri hatırlatır; *Celâl*'in tamamlanınca, *mevzuu sırf din üzerine* olduğu için basılacağı kanaatinde değildir⁹³.

Midilli Mutasarrıflığı'na ta'yini, iki sene kadar resmî işlerle meşgûliyeti, üç ay kadar süren ma'zûliyeti esnasında duyduğu üzüntü, her hâlde *Celâl*'e devamını önlemiştir; 1880 yılına âid mektublarında bu eserinden hemen hiç bahsetmez. 1881 Haziran'ı başında tekrar aynı vâzifesine iâde edilince derhal çalışmaya başlamıştır; 27 Ağustos 1881 tarihli mektubunda *Celâl*'i biraz değiştirdiğinden bahsederek bitirdiğini haber veriyor⁹⁴. Dört yıldanberi fâsıllı surette çalıştığı eserini, birdenbire ikmal edivermesi sebepsiz değildir. Eserini, tekrar mutasarrıflığa himayesi sayesinde getirildiği Abdülhamid'e takdim etmiştir. Bu münasebetle kendisine rütbe de tevcih olunmuştur; Sultan Abdülhamid'e hitabeden 2. X. 1881 tarihli mektubunda, «Abd-i kemterlerine rütbe hevesleri geldiği zaman intisab-ı mefharet-meâb-i hazret-i cihandârîleri'ni a'lây-ı meratib addeylemiştim. Bir sebze-i nâçize ziyanın teallûku kabilinden olarak istihdamıma tenezzül buyurulduğu zaman mübarek lisan-i cevher-feşan-ı hümayunlarından *sên devletini, milletini seversin, ben de seni anın için severim* hitabını işittim. Bir-iki gün sonra hazinetü'l gayb-i ihsan olan inâyât-ı celile-i mülûkânelerinden def'aten ulâ-evvelî ile taltif olunduğumu mübeşşir bir ferman aldım. Şimdi ise takdimine cesaret ettiğim bir eser-i nâçiz için, o rütbenin bir derece daha terfi'i hakkında irade-i keramet-ifâde-i hazret-i cihandârîleri sâdir olduğu haber veriliyor» diyerek teşekkür eder⁹⁵. Bu cümlelerde takdim ettiği eserin adı zikredilmemekle beraber, Süleyman Paşa'ya gönderdiği bir mektubundaki, «..Bize âtufet ihsan eden *Celâl*'i de takdim ederim» ifadesinden⁹⁶, Bâlâ rütbesiyle taltifine sebep *Celâleddin Hârezmşah* piyesinin takdimi olduğunu açıkça anlaşılr.

Celâleddin Hârezmşah piyesi Kemal'in tahmin ettiği gibi, basılmamıştır. «Sana birşey söyleyeyim; ihfây-ı emr mes'elesini sana tavsiye eden zat, *Celâl*'in Maarif'e verilmesine mâni' olan zattır.» dediğine göre, meşrine müsaade alınmak için Maarif Vekâleti'ne verilmesine mâni' olan biri vardır. Bir başka mektubuna göre, Maarif'in izin vermeyeceğini

⁹³ F. Abdullah, *Hususî Mektuplarına Göre Namık-Abdülhak Hâmid*, s. 82, 95, 98; Hâmid'de, *Celâl*'in Hüseyin Hilmi Paşa'nın el yazısı ile Kemal'in ihdâ ettiği bir nüshası mevcuttur. Nüsha, 1883 yılına aiddir (Kemal Râgıb, *Abdülhak Hâmid'i İkametgâhında Ziyaret*, Cumhuriyet, nr. 268, 3 Şubat 1925).

⁹⁴ Kendi el yazısı ile Menemenli Rifat'a mektubu (T. T. Kurumu, nr. 225).

⁹⁵ Makalemizin 62. notuna bakınız. Midilli Mutasarrıfı atüfetlü Kemal Beyefendi Hazretleri'ne Rütbe-i bâlâ (Ceride-i Havadis, nr. 4789. 15 Eylül 1297, 3 Zi'lkı'de 1298=27 Eylül 1881).

⁹⁶ 16 Aralık 1882 tarihli mektubu (T. T. Kurumu, nr. 740).

Bildiği için eserini Maarif'e vermemiştir; iznin verilmemesi şikâyet ve istirham için bahâne teşkil edeceğinden, fikrini değiştirmiş ve bir istid'a ile müracaatê karar vermiştir⁹⁷. Bildiğimiz birşey varsa o da bu piyesin Kemal'in hayatında tefrika edilmiş olmakla beraber iyi bir tab'ı yapılmadığıdır.

Ali Ekrem Bolayır, *Celâleddin Hârezmşah*'dan bahsederken yazıldığı ve neşredildiği zaman hakkında kat'i birşey söyleyememektedir⁹⁸. Baştan bir kısmı Mecmua-i Ebüzziya'da tefrika edilmiş⁹⁹, fakat 1908'den önce neşredilmemiştir; 1292 tab'ındaki tarih sahtedir ve piyesin bu gün elimizde iyi bir basımı mevcut değildir¹⁰⁰.

Mukaddime-i Celâl de, *Celâleddin Hârezmşah* ile aynı zamanda yazılmış, ondan daha evvel tamamlanmıştır. Kemal bunun da yazma nüshalarını dostlarına göndermiştir. 17 Eylül 1878 tarihli mektubunda Nâzım Paşa'ya, «*Celâl*'in *mukaddimesi* ni nasıl göndereyim? Mübeyyizim burada yok; topu iki nüsha yazdırabildim, onlar da başkasına mev'ud.. Bakalım, bir çâresini bulabilirsem tekmilinden bir nüsha da senin için peyda etmeğe çalışırım» dediğine göre *mukaddime* yi ikmal etmiştir. Aynı senenin 30 Kasım'ında Ebüzziya'ya gönderdiği mektubunda eseri imlâ edip yollayacağını bildiriyor. Böyle olmakla beraber makalemizde kaydettiğimiz gibi, Türk-Rus harbinin mağlûbiyetimizle meticelenmesinden birçok yerlerini değiştirmeye mecbur kalmıştır¹⁰¹.

Cezmî

Mevzuunu XVI. asır Osmanlı, Kırım ve İran tarihinden alan *Cezmî*'ye, Namık Kemal herhâlde Midilli'ye ilk def'a Mutasarrıf fa'yin

⁹⁷ Kendi el yazısı ile, Menemenli Rifat'a 9 Haziran 1883, 22 Mart 1884 tarihli mektupları (T. T. Kurumu, nr. 231, 140).

⁹⁸ *Külliyat-ı Kemal*, İst., Selânik Matbaası, 1326, s. 45 v.d.; *Namık Kemal*, İst., Devlet Matbaası, 1930, s. 38, 53.

⁹⁹ Nr. 49-50, 1-15 Zi'hicce, 1303.

¹⁰⁰ Bu tab'ın üzerindeki *el-Kahire* ifadesi uydurma olsa gerektir. Bu tarihe dayanılarak *Celâleddin Hârezmşah*'ın Kemal Magosa'da iken neşredildiği kaydedilir; İstanbul Üniversitesi tarafından basılan *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri* adlı doktora tezinde de «*Celâl*, Namık Kemal'in Magosa'da kaleme aldığı piyeslerindedir. 1292'de basılmıştır» deniliyor (1292 tab'ının sahteliği hakkında daha fazla bilgi edinmek için bk. *Husûsî mektuplarına göre Namık Kemal-Abdülhak Hâmid*, s. 91, not 77). Eserin bendeki yazma nüshası, bir Serçavuş tarafından çok güzel bir yazı ile istinsah edilmiştir. Sonunda 24 Temmuz 1318 tarihi vardır.

¹⁰¹ T. T. Kurumu, nr. 245, 665; *Mukaddime-i Celâl önce Mecmua-i Ebüzziya*'da (C. III, nr. 38-44, 15 Muharrem-15 Rebi'ülâhır 1302), *Hâk-i pâ-y-i hazret-i padişahi*'ye

edilmeden başlamıştır. Azli dolayısıyla, mânevî huzurunu kaybettiği için şiirleri, *Celâledin Hârezmşah* piyesi gibi bunu yazmağa da ara vermiştir. 29 Şubat 1881 tarihli mektubunda Recaî-zâde Ekrem, *Cezmî*'nin dördüncü faslının temize çekildiğini Tevfik'ten haber aldığını, eserin bu fasıl ile sona erip ermeyeceğini sorar. Kemal, dokuz fasıldan ibaret olan romanını ikmâl etmenin kolay olduğunu, fakat gönülün yazı yazmak istemediğini, maamafih yakında bitireceğini 4 Haziran 1881 tarihli mektubunda bildirmektedir. İkinci def'a Mutasarrıf'lığa ta'yin edilince bunu da derhâl ve *Celâleddin Hârezmşah* piyesi ile aynı zamanda bitirivermiştir; bunu, 27 Ağustos 1881 tarihli mektubundaki, «Cezmî bitti; yâni birinci cildi bitti; hattâ *Celâl* de değişti; o da hitam buldu. Yakında ikisi birden basılacaktır» notundan anlıyoruz¹⁰². Eserin âkibeti *Celâleddin Hârezmşah* tiyatrosuna benzemiş, Meclis-i maarif'in ruhsatı ile, tamamlandığı yılda basılmıştır¹⁰³.

Kemal'in, 21 Nisan 1883 tarihli mektubundaki, «Cezmî'ye Maarif Vekâleti ne halteder de izin vermez; bir kerre reddetsin, ondan sonra konuşuruz» ifadesine göre, ikinci basımı için kolaylıkla müsaade alınmamıştır. Bu iş bir ay kadar daha uzadığı için, Maarif nâzırı'na bir mektup yazdığını 26 Mayıs, 1883 tarihli mektubundaki, «Cezmî ile Eyrak-ı perişan için Maarif nâzırı Paşa hazretleri'ne yazdığım kâğıdı kendin götürüp vereceksin» satırları göstermektedir. Kemal'in bu mektubu tesirsiz kalmamış, aynı sene zarfında *Cezmî*'nin neşrine başlanılmıştır.

Renan Müdafaa-nâmesi

Namık Kemal'in Midilli'de yazdığı mensur eserlerden biri de *Renan Müdafaa-nâmesi*'dir: Ernest Renan (1823-1892)'ın 29 Mart 1883 de Sorbonne'da verdiği *L'İslâmisme et la Science* isimli konferansını muahaze maksadı ile kaleme alınmıştır.

Kemal, *Celâleddin Hârezmşah*'ı ve *Cezmî*'yi bitirdikten iki sene sonra *Renan Müdafaa-nâmesi*'ni yazmağa başlamakla beraber, onlar gibi üzerinde senelerce çalışmamış, kısa zamanda bitirmiştir. Ernest Renan'ın konferansını verdiği tarihten üç ay sonra, 25 Haziran 1883

arz ve takdim olunan tiyatronun mukaddimesi olduğu kaydıyle, daha sonra kitab hâlinde muhtelif defa basılmıştır (III. tab'ı, Matbaa-i Ebüzziya, 1309); tefrika dışındakilerinin sonunda, Midilli-1300 tarihi vardır.

¹⁰² T. T. Kurumu'ndadır (Nr. 70, 364, 255).

¹⁰³ *Cezmî-Tarihe Müstenid Hikâye*, cüz'-i evvel, Meclis-i maarif'in ruhsatı ile tab' olunmuştur, İst., Mihran Matbaası, 1297; 1882'de ikinci tab'ı neşredilmiştir.

tarihli mektubundaki «Renan'ın cevabı Ramazan içinde başlanılacak değil midir ya, başladım. *Endülüs Tarihi* ile *İbn Hallikân* isterim. Midhat'ın *Müdafaası*'nı da göndersen fena olmaz¹⁰⁴» ifadesine göre eserin adı henüz ta'yin edilmiş değildir; Ziya Paşa'nın *Endülüs Tarihi*, İbn Hallikân'ın her hâlde *Vefeyâtü'l-a'yân* adlı eseri, Ahmed Midhat'ın «Diyânet-i Kur'aniye'nin ibtida-yi vaz'ı ile muahharen suret-i intişar ve tevessüü hususunda ehl-i islâm'ın beray-i teyakkuz muhtaç olduğu malûmatı câmi'» üç¹⁰⁵ cildlik *Müdafaası*'ndan faydalanmak niyetindedir. Babası Mustafa Âsım Bey'e gönderdiği 20 Temmuz 1883 tarihli mektubunda, «Şimdi büyük bir ibadetle meşgulüm; amma ben-denizin elinden gelecek bir ibadet.. Vaktiyle *Terceme-i hâl-i İsa* nâmiyle bir kitab yazıp da kendini papasların nefrinine mazhar eden Ernest Renan, şimdi İslâmiyet'in maarife mâni' olduğuna dair bir hutbe iradetmiş; risale şeklinde de basılmış.. Bihevle'hû teâlâ ekser delillerimi gene Firenk kitaplarından ve hattâ kendisinden alarak, onüç gönlümün istediği gibi bir tepeliyorum» diyor¹⁰⁶; tarih itibariyle bundan bir gün sonraya âid mektubunda Renan'ın cevabını Ramazan sonuna kadar bitireceğini, Huzur'a takdim edeceğini, basılması için bununla beraber diğer eserlerine, herhâlde *Celâl'e* de müsaade alabileceğini umduğundan bahsediyor. Aynı yılın 1 Eylül'ünde «*Renan Müdafaası*» bitti; fakat bir tarafa gitmedi. Tashihi güç; şakaya gelir şeylerden değil! Hacı İbrahim Ağa ile bahsetmeğe benzemez» demektedir, böylece eserin adı ilk def'a kaydettiği gibi, böyle bir eser ortaya koymanın kolay birşey olmadığını, endişelerini de gizlememektedir. Bir aydan kısa zamanda yazdığı *Renan Müdafaası*'ni bu sebepten Huzur'a takdimden de vazgeçmiştir; gönderilip gönderilmediğini soranlara, «*Renan Müdafaası* hâlâ tashihi olunup gitmedi. Avrupa'dan bir-iki kitab ısmarladım; gelmedi, lâzım idi; fakat anlardan sarf-ı nazar da kaabildir» cevabını verir. Bundan bir buçuk ay sonra 4 Kasım'da yazdığı mektubunda daha sarîh bir ifade kullanarak, «*Renan Müdafaası*'nı beğenmedim. Bastırmayacağım de-

¹⁰⁴ Menemenli Rifat Bey'e kendi el yazısı ile mektubu (T. T. Kurumu, nr. 273).

¹⁰⁵ Eserini bu gaye ile yazdığını Ahmed Midhat, *Paris'te 30,000 Bâdi* adlı eserinde izah ediyor (1307. tab'ı, s. 59). *Müdafaası*'nın neşri üzerine İstanbul'da Rumca, başka dillerde, ve Rum harfleri ile Osmanlıca basılan gazetelerde hücumda bulunmuşlar, Amerika misyoner cemiyetinin İstanbul'daki şubesi *Bible House* reisinin yazısına karşı *Müdafaaya Mukabele ve Mukabeleye Müdafaası* adlı eseri önce *Tercemân-ı Hakikat*'te, daha sonra kitab hâlinde neşretmiştir (İstanbul, 1300).

¹⁰⁶ Mektubun bu kısmı, Midhat Cemal Kuntay tarafından ve nereden alındığı zikredilmeyerek neşredilmiştir (*Namık Kemal hakkında ufak notlar*, Cumhuriyet, 23 Kânunievvel, 1940).

sem beğenir misin? Vallâhi o dereceye geldim; kimin olursa olsun, tek ben kurtulayım¹⁰⁷» der ve müteâkib mektublarında da bu eserin üzerinde durmaz.

Kemal'in Midilli'de yazdığı mensur eserlerin sonuncusu, beğenmediği ve neşrini istemediği *Renan Müdafaa-nâmesi*'dir¹⁰⁸; bir sene sonra Rodos Mutasarrıflığı'na ta'yin edilmiştir.

¹⁰⁷ Menemenli Rifat Bey'e kendi el yazısı ile mektupları (T.T. Kurumu, nr. 128, 173, 163, 388).

¹⁰⁸ Erenst Renan'ın konferansı, Renan külliyyatının *Discours et Conférence* adlı cildindedir (Paris, ikinci basım, Éditeur Celman Lévy, s. 375-401).

Herhâlde babasının mektublarını tedkik etmediği için *Renan Müdafaa-nâmesi*'ndeki hükümlerin fevkalâde ehemmiyetli olduğundan bahseden Ali Ekrem Bolayır (*Külliyyat-ı Kemal*, 1326, s. 15), eserin 1880 tarihinde yazıldığını ve *Kemal'in yaman muvaffakiyetlerinden birini teşkil ettiğini* yazıyor (*Namık Kemal*, İst., 1930, s. 35). Bu sebeple *Renan Müdafaa-nâmesi*, *Külliyyat-ı Kemal*'in ilk cildi olarak basılmıştır (Birinci tertip, 1, İst., Mahmud Bey Matbaası, 1326).